

Др. МИКОЛА АНДРУСЯК

доцент УДУ

І С Т О Р І Я К О З А Ч Ч И Н И

/Курс викладів/

Закінчення

/частини III і IV./

На правах рукопису

Авторські права застережені

М Е Н Х Е Н 1946

НАКЛАДОМ ФІЛОСОФІЧНОЇ СЕКЦІЇ УСР

туди, навіть саме ім'я Хмельницького. Його самого турки стратили в 1681 р. в Кам'янці. Так марне згинув син славного Богдана.

Мировий договір між Московщиною й Туреччиною в Бакчисараї 1681 р. постановляв, що зруйноване Правобережжя має залишитися незаселеним, територією між Дністром і Богом віддали турки молдавському господареві Юрієві III Дуці, що в 1681-83 рр. взявся енергійно її заселювати й назначив своїм наказним гетьманом Івана Драгинича. Та перешкодили в цій колонізації нові війни, які вів з татарами й турками польський король Ян III Собеський, що дав змогу козакам організуватися в північній частині Правобережжя.

З недостатньої підтримки Дорошенка Туреччиною й пізніших її намагань задержати здобуті від Польщі українські землі виходить ясно, що Дорошенко з своїми аспіраціями будування української держави був не вигідний для неї так само, як Богдан Хмельницький з своєю молдавською політикою. Те, що султан приймав одного й другого під свою протекцію, не промовляє за турецькою прихильністю до справи самостійності української держави; турецькому урядові йшло про забезпечення своєї держави від козацьких нападів, тимто дуже було для нього побажаним мати козацьчину під собою, але не була побажана для нього сильна козацька держава, яка б з огляду на спільну віру з поневоленими Туреччиною балканськими народами, була загрозливою для турецького державного стану посідання. З формального боку Дорошенко не ввійшов у більшу залежність від турецького султана, як Богдан Хмельницький, тільки його недостатня власна військова сила узалежнювала його більше від турків і татар, а ті союзники, з причини тієї самої його збройної безсильності, могли безкарно грабувати й спустошити Україну. І в тому криється причина трагедії державних змагань цього великого українського патріота.

II. Занепад української православної церкви і поширення унії на Західній Україні.

Ново організована й піднесена з упадку митрополитом Петром Магилєю, київська митрополія опинилася в скрутному положенні, коли Богдан Хмельницький піддався під зверхність московського царя. Московський уряд вимагав, щоб київський митрополит відстав від царгородського патріарха й признав над собою зверхність московського, що означало знесення окремих признак української православної церкви і злиття її з московською. Того не бажали собі українські єрархи з митрополитом Сильвестром Косовим /1647-57/ на чолі; для них - вихованців західньо-європейської культури було цілком чуже московське царське деспотичне православ'є. Тим то для київських митрополитів була вигідніша залежність від царгородських патріархів, які полишали їм повну автономію. На таку самоуправу не міг рахувати київський митрополит на випадок його залежності від московського патріарха.

Митр. Косів правильно оцінив ситуацію, і зрозумів, що прип'явання зверхності московського патріарха принесе загибелю київській митрополії. Він протиставився московському наказові й прихилив до свого становища гетьмана Богдана Хмельницького й писаря Виговського. Після того міг митрополит не журитися тим, що в справі митрополії з Москви приходять, бо старий гетьман знаходив усе перед московськими послами в цій справі викрут. Так само поступив опісля гетьман Виговський і наслідник Косова Діонісій Балабан /1657-63/ не звертався до московського патріарха за потвердженням. Козацькі виступи проти Московщини від 1658 р. веліли московському урядові залишити покищо київських митрополитів у спокою.

Гадяцький договір ставив київську митрополію на укривілене становище в Річипосполитій; митрополит та луцький, львівський, перемиський, холмський і моголівський єпископи мали засідати в сенаті. В тому часі холмський єпископ був уніят, але козаки в гадяцькому договорі домагалися знесення унії й повернення унійних церков і їх майна православним. Та польська редакція гадяцьких статей, прийнятих сеймом, була так сформулована, що римокатолицький луцький єпископ Ян Видзга вяснював відносну статтю гадяцького договору на користь унії; адже на його думку - в гадяцьких статтях говориться про стародавню православну грецьку віру, якою є унія та про противну її - дизунію /православ'є/. Таке вяснювання прийняли не тільки римокатолицькі єпископи, але й сейм Річипосполитої в 1661 р., на якому ухвалено, що гадяцькі статті мають служити уніят, а не православним.

Тут треба вяснити, що польські політики XVII ст. вважали для Річипосполитої православ'є небезпечним з огляду на його зв'язки з царгородським й іншими східними патріархами в Туреччині, як також з огляду на одновірність з Московщиною, з якими то державами Польща досить часто була на всенній стопі. Отже, Польща добувала політичних впливів Московщини й Туреччини на українське й білоруське населення. Польські історики й публіцисти в 1918-39 рр. вважали, що такий погляд був хибний і хибною була політика тих польських чинників, що полирали унію, тому що унія не довела до колонізації українського населення, навпаки - зміцнила його оборонну позицію. На їх думку - православ'є було більш пригоже для польської державної політики на українських і білоруських землях, тому що надавання вищих православних духовних чинів і маєтностей залечало від короля.

Як знаємо з історії Козаччини, гадяцькі статті не звійшли в життя, тим самим не засідали в сенаті Річипосполитої XVII ст. ні православні, ні уніяцькі /яким би належалося, згідно з інтерпретацією цих статей Видзгою/ владини. Положення православної церкви після смерті митропо-

лита Діонісія Балабана /ї 1663/ стало далеко гірше, як у часах після Берестейської унії, коли то православні вірні залишилися без власних єрархів. Тоді вони боролися з уніятами, бодай, в імені своїх догм не беруть тут під увагу, чия віра правдивіша; в другій половині XVII ст. йшла також завзята боротьба, але боротьба не за догми між православними й уніятами, тільки між самими православними, а що більше між самими православними митрополитами, єпископами й архимандритами за митрополічі та єпископські катедри й архимандрії, а приманювало людей до цих високих духовних чинів ніщо інше, як тільки приналежні до цих чинів маєтності. Через те, що в українсько-білоруській православній церкві вибирали духовенство і шляхта кандидатів на єпископства й архимандрії навіть і світських людей, що щойно після свого вибору протягом короткого часу проходили всі чернечі й священні ступні, попадали на єпископські катедри люди, що більше розумілися на воєнному промислі, ніж на богослужбовому церемоніалі.

Після смерті митрополита Балабана більшість православних вибрала митрополитом могилівського єпископа Йосифа Нелюбовича Тукальського, і йому призначив своє благословенство царгородський патріарх Методій своєю грамотою з 16 березня 1668 р. Але його не признав польський король Ян Казимир за його близькі зв'язки з козацькими носіями української національно-державної ідеї. Він не міг перебувати ні в Києві під боком московського всеводи, ні проїжджувати по православних єпархіях у межах Річчиполитої, тільки пробув аж до своєї смерті /20 серпня 1675 р./ під охороною гетьмана дорошенка в Чигирині. Суперником Тукальського був перемиський єпископ Антін Винницький, що, як шляхтич, мав велику минувшину своєї шаблі в розбоях, згодом єпископ був пострахом для уніятів у Перемиській дієцезії. Його вибрала митрополитом незначна частина православного громадянства, посвятив його не царгородський, тільки єрусалимський патріарх, але в Києві він не засів ніколи й виконував свої митрополічі чинності тільки в тих єпархіях, яких єпископи признавали його за митрополита; такими були тільки два його ставленники: перемиський Крїм Гошовський і львівський Єремія-Євстахій Свистальницький. Крім цих двох "київських" православних митрополитів був ще призначений королем Яном Казимиром адміністратор київської митрополії - львівський єпископ Атанасій Хелиборський, заслужений для короля своїми місіями до козаків для прихилення їх на польський бік.

У вересні 1666 р. помер Хелиборський і Винницький, що вже висвятив на перемиського єпископа Юрія Гошовського, а сам не міг засісти в Києві, хотів задержати для себе адміністрацію великого львівського єпископства /з трьома катедрами й крилосами: у Львові, в Галичі /Крилосі/ Кам'янці Подільському/, отже вистарався для себе в короля грамоту на адміністрацію цього єпископства й унівської архимандрії. Але більшість шляхти й духовенства львівського єпископства протиставилася Винницькому й, щоб його позбутися, вибрала в січні 1667 р. 24-літнього шляхтича з військовою минувшиною Івана Шумлянського. Той мав у польських впливових кругах багато приятелів, скоро вистарався королівську грамоту на єпископство, розвівся з жінкою римо-католичкою й пішов до манявського скиту, де перед ігуменом присягнув витривати в православії до кінця свого життя та його боронити. Опісля по короткому побуті в крехівському монастирі постригся в ченці з чернечим ім'ям Йосиф; луцький єпископ Гедеон, князь Четвертинський, висвятив його на священника. Тому що не міг дістатися до Чигирину в справі єпископського свячення, знайшов Шумлянський якихось мандрівних грецьких архієреїв: "филіпопольського і драмського митрополита та македонського екзарха" Софрона, "хіоського митрополита й екзарха всі Киклад" Теофана й архимандрита константинопольського трону" данила, які його висвятили на єпископа 10 лютого 1668 р. в с. Височці, Брещинського повіту. Противники Шумлянського закидали, що були це звичайні ченці, викляті царгородським патріархом; мабуть за їх інформацією писав

єрусалимський патріарх Доситей, що митрополити Софрон і Теофан були позбавлені своїх чинів за свої злочини. Безстороннім голосом в згодка хорватського ченця Юрія Крижанича про Софрона, що називав себе митрополитом Филипополя і Драма, відомого серед народу під прізвиськом Македонського, та про, невідомого Крижаничеві по імені, його товариша - митрополита, що займався підроблюванням грамот в імені патріарха Йосанікія. Але митрополит Йосиф Нелюбович Тукальський у своєму пастирському листі до православних у Річпосполитій з 18 травня 1668 р. подавав, що Шумлянського висвятили за згодою його і луцького єпископа правдиві грецькі митрополити Софрон і Теофан, та грозив клятвою всім тим, які б слухали, або підтримували Винницького, якого не затвердив царгородський патріарх Методій. Коли восени 1669 р. прибув на Поділля олександрійський патріарх Паїсій, прибув до нього Шумлянський за благословенством, яке йому патріарх уділив, і засхотів його до витривалости супроти переслідувань з боку Винницького. Врешті в червні 1670 р. царгородський патріарх Методій проголосив Шумлянського правдивим єпископом, а викляв ставленника Винницького - Свистельницького. Подбали про благословенство для Шумлянського в царгородського патріарха митрополит Тукальський і гетьман Дорошенко через свого післанця браславського протопопа Романа Ракушку, колишнього генерального підскарбія при Бруховецькому.

Винницький, коли спостеріг, що сам супроти ненависті до нього місцевої шляхти, не залишиться при львівському єпископстві, перевів вибір на єпископа старого шляхтича з галицької землі Євстахія Свистельницького /21 січня 1668 р./, що в ченцях прибрав ім'я Єремії й зобов'язався, заплатити Винницькому 16000 зл. Підтримувало їх львівське Ставропигійське братство, в якому верховодили тоді львівські багатії грецького походження Іван Мазаракій, Юрій Палара й Олександр Балабан. Але хоч Винницький мав за собою практику зі своїх давніших шляхетських буч, проте енергійний Шумлянський із, прихильною йому, шляхтою мав більші успіхи в боротьбі за катедру, що тривала 9 років. Ця боротьба може була найвидатнішим шляхетським заїздом у Річпосполитій. Збройною силою заволодів Винницький святоюрською катедрою, але Шумлянський його звідтам прогнав. Свистельницький заволодів галицькою катедрою в Крилові, але й там допав його згодом Шумлянський і велів вивести його з церкви, коли він відправляв богослуження. Але й Шумлянський попав раз у неволю Свистельницького в Галичі, і якщо б був один слуга не розрізав пут і цим не уможливив єпископові втечу, то Свистельницький розправився б із ним безпощадно. Польські королі - Ян Ісазімир і Михайло Вишневецький видавали напереміну грамоти на львівське єпископство то Шумлянському, то Свистельницькому; їхнім спором за єпископство були зайняті суди всякої інстанції та шляхетські сеймики.

Аж король Ян III Собеський закінчив цей спір своєю грамотою з 6 лютого 1676 р. на користь свого особистого приятеля Шумлянського. Ще передтим 10 березня 1675 р. надав Собеський Шумлянському адміністрацію київської митрополії з приводу старости митрополита Тукальського. Після смерті цього митрополита /20 серпня 1675 р./ Винницький вже не надіявся на своє затвердження на митрополії королем, тільки з огляду на приналежність Києва до царської держави, старався в московського посла Василя Тяпкіна дістати царське затвердження на київській митрополії. Але хоч він покликувався на грамоти, видані йому на митрополію двома польськими королями Яном Ісазіміром і Михайлом, відмовився московський уряд признати його київським митрополитом. Тоді просив Винницький царя, щоб дозволив йому простим ченцем відпокутувати свої гріхи в Печерській Лаврі. Це прохання Винницького нагадує подібне бажання Терті, коли йому знову захотілося гетьманської булави.

Але завдяки своїм приятелям серед шляхти погодився врешті Винницький зі Шумлянським, і король Ян III призвав його 3. серпня 1678 р. київським митрополитом. Проте Винницький міг тішитися тільки самим ти-

тулом, бо в Києві таки ніколи не засів, а залишався після смерти свого ставленника Ірія Гошовського /1675/ аж до своєї смерти /26 листопада 1679 р./ адміністратором перемиського єпископства. Після смерти Антона Винницького іменував Ян III вдруге Шумлянського адміністратором київської православної митрополії /14 грудня 1679 р./.

Шумлянський ще в часі своєї боротьби з Винницьким і Свистельницьким лніс до короля Михайла Вишневецького скаргу з того приводу, що деякі старости, державці королівських маєтностей та дідичі забороняють підчищеному йому духовенству виконувати повинності супроти нього, натомість змушують це духовенство до всяких повинностей, робіт і податків для себе, і черезте його вірні заведбують Службу Богу й інші християнські обряди. На прохання Шумлянського король своєю грамотою з 26 квітня 1670 р. звільнив православне духовенство від підданства, юрисдикції, всяких услуг, робіт і податків старостам, державцям королівським, дідичам і їх урядникам, як також від повинностей супроти війська /податки, нічліги, підводи, тощо/, та всяких міських і сільських складок. За те все православне духовенство львівського єпископства мало підлягати тільки юрисдикції свого єпископа і платити йому щорічно податок т. зв. "куничне" /6 зл. поль./ . Ця грамота поправила децю незавидну долю православного попа і збільшила популярність Шумлянського серед православного духовенства.

5 разів був Шумлянський в 1671-75 рр. у гетьмана Дорошенка і митр. Тукальського в Чигирині, і подібність у його та Дорошенкових домаганнях в справі поправи правного положення православного духовенства в Річпосполитій насуває здогад, що львівський владика використовував своє посольство від Собеського до Чигирина на наради з митр. Тукальським у церковних справах. За зв'язки з Дорошенком і агітацію серед народу на користь українського гетьмана був Шумлянський в квітні 1671 р. обвинувачений перед королівським судом, але його взяли в свою оборону коронний гетьман Собеський і прімас Пражмовський, які закинули королеві Михайлові в сеймі 29 червня 1679 р. що він спровадив своїх прихильників - сенаторів на суд і цим умисно подбав про більшість голосів проти Шумлянського. З того бачимо, яких протекторів мав Шумлянський; в його обороні виступило також коронне військо, що вислало 1 листопада 1671 р. з "Генерального Кола" під Браславом прохання до короля за своїм "давнім товаришом і другом у лицарських ділах". Тим то Шумлянський був одним православним єрархом, що завдяки своїм зв'язкам зі впливовими чинниками в Річпосполитій, міг старатися про правне забезпечення православної церкви. Шумлянський міг протиставитися акції уніятського митрополита Гавриїла Юленди /1666-74/, що щедрими дарами й пірамі поборював неприхильно настроєних до унії на сеймі. Завдяки йому і папському нунцієві Марескотті, польський уряд підтримував чимраз більше уніятів.

Сеймова постанова з 1667 р. звільнила уніятські духовні маєтності від всяких тягарів і стацій для війська. Генеральна конференція після абдикації Яна Казимира 6 листопада 1668 р. рішила стояти на сторожі прав і привілеїв римо-католицької й уніятської церков та карати прогнанням з краю відступників від цих церков. "При таких настроях серед суспільности - пише єзуїтський історик С. Заленський - єзуїти і зреформовані ними, величезні потихо, без галасу й розголосу завертали до унії сім'ї, родини, цілі громади".

В інструкції своїм послам на коронаційний сейм поручала шляхта руського, волинського й київського воевідств полагодження православних домагань згідно зі статтями, які було ухвалено на елекції Володислава IV. Король Михайло обіцяв оправді всі права, які одержали православні від його попередників, і не допустити до ніяких релігійних переслідувань, але це перешкодило уніятському холмському єпископові Яковові Суші забирати православні церкви в белзькому воевідстві. З цього приводу жалілася браславська й київська шляхта в своїх інструкціях на сейм 1670 р., при чому київ-

ська шляхта підкреслювала, що православні у вільній Річпосполитій більше терплять, ніж християни в турецькій неволі. Свої домагання полагати православну проблему обосновувала київська шляхта передсічневим сеймом 1672 р., потребою збереження миру, що - на думку нашого історика православної церкви Василя Біднова - було причиною постулатів шляхти з українських земель в обороні православної церкви, а не її прив'язання до православ'я. Зате шляхта з Великого Литовського Князівства - з берестейського воєводства домагалася привілеїв для уніятів, а саме місця в сенаті для уніятського митрополита та звільнення уніятського духовенства від податків та жовнірських стацій.

Під впливом воєн з козаками та з некатолицькими державами Швецією, Московщиною і Туреччиною зростав католицький фанатизм польської шляхти, й тому за короля Михайла виходили постанови, що обмежували право православних/як от у Кам'янці Подільському віддано православних під юрисдикцію латинського єпископа. Православній шляхті пропонувано вищі уряди під умовою прийняття католицького віроісповідання. Врешті на коронаційному сеймі 1676 р. за Яна III, що розвивав плани війни з Туреччиною, забронено православним всякі зв'язки з царгородським патріархом у церковних справах під карою горла й конфіскації маєтностей. Заборонено також пробувати в межах Річпосполитої висланникам патріарха, а обосновувано це тим, що вони інформують ворогів про відносини в Польщі. У зв'язку з тим Ставропігійські братства були віддані під юрисдикцію своїх єпископів.

Супроти такої ситуації православної церкви склав Шумлянський по тайки на руки уніятського митрополита Кипріяна Жоховського у приватності короля і кількох єзуїтів 7 березня 1677 р. заяву приступлення до унії. Папа, римська Конгрегація Пропаганди Віри й митр. Жоховський хотіли, щоб Шумлянський виступив явно уніятем, але він уважав за потрібне: приєднати спершу для унії деякі монастирі в своїй єпархії. За свій тайний акт приступлення до унії виведнав Шумлянський у короля зрівняння прав православного духовенства з латинським у його діличних та королівських маєтностях, як також звільнення від приватних і публичних податків, псборів, подимного, мит, складок, жовнірських данин, десятин, підвод і всяких інших якихнебудь тягарів. За це жадав король від духовенства, щоб воно трималося тієї духовної науки, яку подає йому Шумлянський. Деякі старости, як теребовельський Лука-Франц Йорнанд, пішли слідом короля, але були й такі, як жидачівський Франц Дзедушицький, що гнобили православне духовенство, і король мусів охороняти останнє встановленням грошевої карі для старости. Самому Шумлянському надав король маєтності київських монастирів на Волині та після смерті білоруського єпископа Василевича, відомого зі своєї пропаганди в часах Хмельниччини на користь короля, заряджувані ним маєтності Печерської Лаври на Білій Русі.

Коли король поручав православному духовенству, щоб воно трималося тієї духовної науки, яку подає йому Шумлянський, думав, що львівський владика ширитиме унію. Але Шумлянський видав у 1680 р. в друкарні унівського монастиря вяснення догм православного віроісповідання п. н. "Зерцало", де цілком не натякав нічого про єдність із Римом. Шумлянський тільки тайно переговорював у справі поширення унії з митр. Жоховським, й обидва вони погодилися, скликати з їзд у справі православно-уніятського порозуміння. Цей з їзд визначив король на день 24 січня 1680 р. до Люблина. Але православна шляхта волинського, київського й чернігівського воєводств та інших земель протестувала проти православно-уніятських переговорів без порозуміння зі східними патріархами. В заповідженому місці зібралися в Люблині уніятські ієрархи з духовенством і дехто зі світських, як також із православного боку - луцький і львівський єпископи, ромінати на перемиське й білоруське єпископства, унівський архимандрит Варлаам Шептицький, численне духовенство

і представники братств. 26 січня почали окремо свої наради уніяти, окремо православні. Уніяти хотіли диспутувати з православними про догми, але тому спротивився папський нунцій у Варшаві Франц Мартеллі. Зловуж Шумлянський, з огляду на заяву православної шляхти, радив королеві "не наглити так дуже, досить того, що ми з'їхалися; за цим разом пови́таємося, за другим розмовимось, а за третім погодимось". Львівський владика висловлював перед королем надію на приєднання до унії луцького єпископа Гедеона кн. Четвертинського. Король відложив з'їзд на день 24 червня, але згодом справу з'їзду цілком занехано.

Шумлянський заявляв себе перед королем і Жохівським прихильником унії, але водночас в імені православних - як пише козацький літописець Самійло Величко - просив короля, щоб він зберігав руський нарід далі при давніх правах, привілеях, вольностях і віроісповідних звичаях під "здавна належним своїм пастирем" /тобто царгородським патріархом/, щоб у майбутньому не було таких з'їздів, та щоб усякі руські претенсії полагоджено "по закону Річпосполитої" на сеймі. Тим то Величко, як також сучасний православний священник Самінський, по якому залишилися "Рукописні записки... писані до якогось литовського уніята, але не докінчені", називають Шумлянського "великим оборонцем православія". Подбав про королівську грамоту на перемиське єпископство для Інокентія Винницького й переконував Жохівського, що названий є прихильником унії. Але висвятив його на єпископа сам Шумлянський, як адміністратор київської православної митрополії в Крилосі /1 грудня 1680 р./ в придворності муначівського єпископа Йосифа Волошиновського й унівського архимандрита Варлаама Шептицького. Врешті 26 березня 1681 р. Шумлянський разом із перемиським єпископом Інокентієм Винницьким й архимандритами: унівським Шептицьким, овруцьким Сильвестром Творовським і мілецьким Стафаном Гораїмом заявив перед королівськими комісарами своє приступлення до унії. При тому Шумлянський зажадав правного зрівняння православного духовенства з римо-католицьким на задержання покищо втайні цього акту приступлення до унії.

Але луцького єпископа приєднати до своїх плянів, - Шумлянському не вдалося, тільки Четвертинський виявив перед православним громадянством приступлення до унії львівського й перемиського владик. У порозумінні з луцьким єпископом скликало виденське православне братство з'їзд православних Великого Литовського Князівства на день 29 серпня 1681 р. до Нового Двора, і там рішено боронити прав православної церкви й залишитися далі під зверхністю царгородського патріарха. Саме в тому самому часі /серпень 1681/ царгородський патріарх Яків скористав з тієї обставини, що Поділля від буцацького мира 1672 р. належало до Туреччини й висвятив єпископа Панкратія, що вже в 1679 р. висвячував у львівській дієцезії священників та знав місцеву мову й письмо, на кам'янецького митрополита й екзарха Малої Русі. Панкратій не обмежував своєї діяльності до окупованих турками земель, але бував і в тих повітах львівського єпископства, що залишилися в межах Річпосполитої.

Проти Четвертинського, за його в роже становище до унії, виступила "чернігівська шляхта, і він мусів залишити Луцьк і переїти до Києва /1684/. В грудні 1684 р. московські царі Іван і Петро Олексієвичі просили царгородського патріарха Якова: відступити свої права до київської митрополії московському патріархові, тому що "відступник" від східної церкви Шумлянський назвав себе адміністратором київської митрополії і змушує всіх вірних до унії. Царгородський патріарх не спішився резигнувати зі своїх прав, а московський уряд сам зарядив вибір київського митрополита. Вибрано саме єп. Четвертинського, якого висвятив патріарх у Москві. Коли в наступному році /1686/ заключувала Московщина з Польщею мирний договір т. зв. Гжимультовського, застерігла за київським митрополитом право зверхности над православними в Річпосполитій.

Тимчасом Шумлянський достав королівську грамоту /17. XI. 1684// на адміністрацію луцького єпископства, на яке перевів згодом вибір свого старшого брата Олександра, колишнього провідника шляхти в боротьбі за львівське єпископство з Винницьким і Свистельницьким. Висвятив Олександра, що прийняв черенече ім'я Атанасія, на луцького єпископа сучасний Добитий в прихвності львівського і перемиського владик. Шумлянський виступав далі, як адміністратор київської митрополії і в нічому не порозумівався з Четвертинським, тому останній жалівся на нього руському воеводі, очевидно без ніяких успіхів. Але Шумлянський вислав свого архимандрита василіянина Партенія Ломиковського в 1689 р. до московських цар і патріярха з жалями на митрополита Четвертинського, вибраного без порозуміння з православними владиками в Річпосполитій, що замість заохоти, відтручує їх від послуху московському патріярхові. В імені своїм і луцького, перемиського та майбутнього білоруського єпископів заявляв Шумлянський, що вони є і присягають до кінця свого життя залишитися "правдиво послужними синами" - "св. тронові патріяршому московському", просив, щоб царі вистаралися у польського короля про звільнення православного духовенства від тягарів і податків, як також, щоб патріярх звільнив православних владик у Річпосполитій від послуху київському митрополитові й оснував для них окрему галицьку митрополію. Але патріярх, хоч не відмовив дару на відбудову львівської і галицької катедр, не хотів створити окремої галицької митрополії, тільки радив приїхати до Києва й обговорити церковні справи з митрополитом. Самого Четвертинського нагоминав патріярх, щоб не називав неслухно уніятами львівського, перемиського й луцького єпископів. Однак митрополит доказував правду за собою тим, що і його прислужував Шумлянський безуспішно до унії, і жалівся на кривди з боку обох єпископів Шумлянських. На них обох жалівся перед царями наступник Четвертинського Варлаам Ясинський /вибраний 3. VIII. 1690/. Знову ж Шумлянський вмівався через свою легковірність несповідомо в інтригу боярів Голіцинів проти Мазепи і цим наразив себе перед московським урядом. Тому виправдувався в 1693 р. перед московським патріярхом Адріаном і заявляв, що тільки він і його брат луцький єпископ Атанасій кермують православною церквою в Річпосполитій.

Це відповідало дійсності, бо перемиський єпископ Інокентій Винницький приступив явно до унії в 1691 р. Тоді деякі православні шляхтичі Перемищини признали своїм єпископом Шумлянського, про якого оповідали ченці крехівського монастиря в Москві в 1694 р., що він "держиться ще в православній християнській вірі грецького ісповідання, а до унії явно не приступив і в своїй єпархії всі православні монастирі й церкви береже й до унії не допускає". Коли в другій половині грудня 1694 р. скликав він із королівського поручення собор своєї єпархії до Львова в справі унії, виступили проти неї деякі шляхтичі, ченці деяких монастирів, Ставропігійські і церковні братства, підчас коли світське духовенство заявилось, що триматимуть зі своїм єпископом. В їх імені мав Шумлянський заявити у Варшаві приступлення львівського єпископства до унії, але з огляду на те, що не було одностійности всіх його вірних, зволикав. Тому що з початком 1695 р. був татарський напад на Галичину, написав він до Винницького, що вже не поїде до Варшави, тільки поїде оглядати попелища своїх маєтностей. З поручення палського нунція приїздив Винницький двічі склонювати його до явного приступлення до унії, але безуспішно. Тоді нунцій повідомив римську Конгрегацію Пропанди Віри, що Шумлянський для злих задумів видумує завжди нові причини, щоб відкладати свою явну заяву приступлення до унії. З Риму відповіли, щоб нунцій робив заходи в справі унії в короля і інших впливових людей у Польщі.

Хоч сам король іменував Шумлянського адміністратором київської митрополії та після смерті його брата Атанасія /і 1694/ адміністратором луцького єпископства, але зневірився в його щирість прихильности до унії й надав без порозуміння з ним луцьке єпископство Дмитрові Кабокрицькому

/12 травня 1695 р./, Приязнь між королем, що словами Величка - назвав Шумлянського "ошустом" зате, що так довго його зводив в унійній справі, та львівським єпископом урвала аж до смерти першого /10 липня 1696 р./ Яблочкицький відобраз від Шумлянського маєтності луцького єпископства і кпив собі з моралізаторських докорів львівського єпископа, заявляючи, що вони "обидва не є великими теологами". Тоді Шумлянський звернувся до київського митрополита Варлаама Ясинського, перд яким заявляв себе "правдивим церкви Божої, православно-східньої сином" і нарікав на Яблочкицького й небіжчика короля. Тому що Яблочкицький був жонатий з удовою, не міг Ясинський його висвятити без згоди патріярха. Але Яблочкицький, що прийняв чернече ім'я Діонісія, запросив до себе марморського архієпископа й адміністратора білгородського-мигородської митрополії Йосифа Стойку, що висвятив його в білостоцькому монастирі на єпископа / 15 вересня 1696 р./.

Якщо католики довідалися про зв'язки Шумлянського з київським митрополитом Ясинським і білгородським воеводою Череметевом, перед яким заявляв себе львівський владики вірним православію, рішили, його скомпромітувати в очах православних. Гнезненський кононік і канцлер Андрій Лонцький виїняв з актів нунціатури в Варшаві заяву Шумлянського, що він приймає унію з 26 березня 1681 р.; Домінік Коховський вніс її 15 березня 1697 р. до луцького "гродського" уряду, а опісля 25 квітня внесено її також до львівського "гродського" уряду.

Після карловицького миру з Туреччиною /1699/ повернулося Поділля й південне Правобережжя до Польщі. Тоді на сеймі постановлено, що в Кам'яниці Подільському, як пограничній твердині, не сміють мешкати православні. Папський нунцій звернувся до короля в проханням - оснувати окреме уніятське кам'янецьке єпископство. Тимчасово віддав король Август II адміністрацію кам'янецьких церков перемиському уніятському єпископові Інокентієві Бинницькому. Але Шумлянський, як тільки залишали турки Кам'янець /22 вересня 1699 р./, вдерся несподівано зі своїм панцирним відділом до твердині й почав, збройно опановувати церкви. В тому переходили йому комісари, що веліли йому згідно зі сеймовою постановою, забратися з міста, всі православні церкви опечатати, а тільки церкву св. Івана віддати уніятським ченцям, яких прислав єп. Бинницький. Комісари рішили, потягнути львівського владика до відповідальности за напад на найближчому сеймі, а його братанича Павла, поручника його панцирної хоругви - за співучасть у нападі перед гетьманським судом.

Ці Кам'янецькі події спонукали врешті Шумлянського втретє приступити до унії. За посередництва префекта місії театинів і вірменської семінарії у Львові Севастіяна Марії Анкорсі звернувся він 8 листопада 1699 р. листом до римської Конгрегації Пропаганди Віри. Заявив свою готовість: приступити явно до унії, але попри те жадав утворення галицької митрополії для українських земель у Короні. Через нунція переконавала Конгрегація Шумлянського, що слід спершу приступити до унії, а опісля Рим виконає свої зобов'язання супроти нього. В справі оснування галицької митрополії мав нунцій засягнути ще інформацій від уніятського митрополита, як також у справі оснування греко-католицької семінарії у Львові.

14 квітня 1700 р. скликав Шумлянський генеральний собор духовенства львівського єпископства в справі унії і після того склав у Варшаві в в'язелі капуцинів свою заяву приступлення до унії на руки примаса Радзейовського в приязності папського нунція, короля, сенату й великого числа шляхти. З своєю заяві зобов'язувався єпископ - приєднати до унії в короткому часі свою дієцезію. Продовж 1700-1702 рр. вів Шумлянський унійну акцію підчас візитації свого єпископства на соборчиках, але львівське Ставропігійське братство приєднав він до унії щойно 2 березня 1708р. Але формально приступила львівська Ставропігія до унії щойно після гарантії її прав папою Климентом XI /5 квітня 1709 р./.

В 1702 р. приступив до унії також луцький єпископ Діонісій Жабокрицький; православним залишилося в межах Річпосполитої тільки моголівське єпископство на Білій Русі. Зновуж у Галичині залишалися православними деякі монастирі. В імені василіян у Словіті відправлено ще в 1718 р. заупокійне богослуження по смерті київського православно-митрополита Йоасафа Кроковського; крехівський монастир приступив до унії щойно в 1721 р., - угорницький - коло 1724 р. Православним залишився манявський Скит аж до його знесення австрійським урядом у 1785 р.

Сам Йосиф Шумлянський не робив і після 1700 р. різниці між православними й уніятами. Його братанич Кирило, син Олександра /луцького єпископа Атанасія/ був спершу генеральним офіціалом, згодом коадьютором при кафедрі в Кам'янці Подільському, а водночас - ігуменом православно-го монастиря в Угорниках. До нього писав московський генерал Олександр Меньшиков із Москви 24 грудня 1707 р., що цар узяв цей монастир під свою протекцію. Сам Йосиф Шумлянський, як сторонник Августа II, був 19 лютого 1707 р. приявний при висвячуванні кувявського єпископа в латинській кафедрі у Львові, де був також приявний цар Петро I. Цим можна вяснити те, що Шумлянського не стрінула з боку москалів нянка нагіння, тоді, коли луцького уніятського єпископа Діонісія Жабокрицького вивезли москалі у грудні 1709 р. в Московщину. Після Жабокрицького вибрано луцьким уніятським єпископом згаданого Кирила Шумлянського 16 червня 1710 р., але він, хоч передтим був коадьютором кам'янецької уніятської кафедри, поїхав висвячуватися до православного київського Кроковського /1707-1718/; помер у Твері, куди його заслано, як "мазепинця". Через те король позбавив його луцького єпископства, і він переїхав до Переяслава, де засів на православної єпископській кафедрі /1710-1736/.

Перед своєю смертю /27 липня 1708/ склав Йосиф Шумлянський свій духовний заповіт /12. XI. 1707 р./, в якому висловляв своє "вірую". Він заявляв себе вірним східної православної церкви апостолів і св. отців. Між своїми записами на різні цілі, не поминув він православних монастирів, а саме Манявського Скиту, де була похоронена його мати та крехівського монастиря, якого черців просить, молитися за його душу. Розглядаючи діяльність у церковній ділянці останнього православного й першого уніятського львівського владики треба признати, що колишній, байдужий для релігійних питань, воля виконував, зложеною ним, присягу перед скитським ігуменом Теофілом у 1667 р. Не церковний догматист, тільки політик такої міри, як краці політики поміж сучасними йому українськими гетьманами, поклав підвалини під нову українську уніятську церкву, яка повинна шукати зв'язків не з римо-католицьким обрядом, тільки - з православною церквою. Цим шляхом ішли після Шумлянського всі краці представники галицько-української уніятської церкви.

В XVII ст. і в початках XVIII ст. поширювалася також церковна унія в Карпатській Україні. Церковна єрархія на Закарпатті своїми традиціями сягає ще часів св. Кирила й Методія, але в часах занепаду закарпатської самоуправи після смерті Петра Петровича /† 1321/ щезло окреме закарпатське єпископство і всякі сліди його. Протягом XVI ст. наглядали над карпато-українськими церквами перемиські єпископи. Щойно наприкінці цього століття був створений місцевий нагляд над релігійним життям Карпатської України. Зверхником карпатоукраїнського церковного життя став ігумен василіянського монастиря св. Миколая на Чернечій Горі коло Мукачева. Перший мукачівський єпископ, якого ім'я зберіглося в історичних пам'ятках, був ігумен Іван /1491/. До половини XVII ст. було мукачівське єпископство залежне безпосередньо від царгородського патріярха. В 1646 р. мукачівський єпископ Василь Тарасович /1638-48/ з частиною духовенства приступив до церковної унії з Римом, а за його наслідника Партенія Ратшинського /1648-1670/ на синоді в Ужгороді прийняла унію майже ціла західня Карпатська Україна. Але в Карпатській Україні

були закорінені православні традиції так само, як у Галичині, і тому муначівський єпископ брав участь у формально православному висвячуванні Шумлянським перемиського православною єпископа в 1680 р. В східній Карпатській Україні був мармороський православний архієпископ і щойно в 1716-21 роках поширилася там унія.

12. Гетьманщина і Запоріжжя від Руїни до протимосковського зриву.

свої

В часі боротьби з Дорошенком проголосив себе на Переяславській раді 17 березня 1674 р. Іван Самойлович гетьманом "Війська Його Царського Величества Запорозького обох берегів Дніпра". Подібно, як назва "Військо Запорозьке" поширилася саме не на запорозькій землі, й українські гетьмани "Війська Запорозького" не раз не мали впливу на запорожців, а навіть із ними воювали, так само і цей титул не мав реального значіння, коли не брати під увагу Києва з його околицею на правому березі, зрештою обсадженого здебільша залогом московського воеводи, залишився продовж існування Гетьманщини, хоч до неї належало ціле Правобережжя тільки короткий час за Мазепи. Гетьманщина без Правобережжя проіснувала в оформлених у часі Руїни, межах продовж століття. Її територія була поділена на 10 полків: київський, переяславський, дубенський, полтавський, миргородський, гадяцький, прилуцький, ніжинський, чернігівський і стародубський. Гетьманською резиденцією був Батурин; на булаву від 1662 р. призначені гадяцькі маєтності, які Богдан Хмельницький призначив був для свого роду, опісля Шептаківська волость, що її Брюховецький узяв для себе, врешті від часів Самойловича - Почеп. Згодом збільшалось число маєтностей гетьманської булави поза, названими в Гетьманщині, як знову деякі волості Гадяччини відпали внаслідок надавання їх на власність поодиноким старшинським родам так, як роздавалися інші рангові маєтності. Супроти того число старшинських родових маєтностей збільшалось коштом зменшення рангових. Крім рангових маєтностей були ще визначені грошові платні для гетьмана й старшини.

Гетьманську владу за Самойловича зміцнювали, залежні від нього, "компанійські" полки. Вони сформувалися головню з правобічних козаків, що перейшли на Лівобережжя. Тому, що треба було знайти засоби на їх удержання, Самойлович завів у 1678 р. за радою старшини горілчані, тютюнові й дьогтьові аренди, аби податками не обтяжити людности. Крім того удержував гетьман сотню "жолдаків" та дорян; до їхнього числа долучувалися люди, що прибували до Гетьманщини і якийсь час не мали спеціальної служби; так проживав якийсь час на дворі Самойловича його наступник Іван Мазепа. Зокрема мусіла Гетьманщина давати хліб і удержання московським залогам при воеводах, що залишилися в тих містах, в яких були за Многогрішного, при чому з огляду на воєнний похід у 1673-4 рр. київська московська залога зменшилася.

Старшина не була вдоволенна Самойловичем, що думав закріпити гетьманство за своїм родом; своїх синів і своїх призначив він козацькими полковниками, дочку видав за братами київського митрополита князя Крія Святопола-Четвертинського. Але безуспішність проти гетьманських затій стародубського полковника Петра Рославця і переяславського Войци-Сербина ще в початках гетьманування Самойловича відстрашували старшину від виступу проти гетьмана, що захланно збивав маєтності.

В політиці Самойлович став перемником ідеї Дорошенка, з яким після його капітуляції жив дружньо. Багато дорошенківців дістали при Самойловичеві визначні уряди, серед них вибивалися на чоло Іван Мазепа, Михайло Вуяхевич, Василь Кочубей, інші як Іван Скоропадський за Мазепи. Самойлович хотів за всяку ціну приєднати Правобережжя й виправлявся на правий беріг Дніпра ще й за "князювання" на цьому березі Крія Хмельницького. Безуспішність цих походів завинив воевода Ромозановський, який

так розпоряджав помічними московськими й слобідськими козацькими полками, що вони ніколи не спочули в час Самоїловича проти турків. Урешті мир Московщини з Туреччиною в 1681 р. і "вічний мир" з Польщею в 1686 р. пограбали його надії на об'єднання тієї козацької Країни, що була під булавою Богдана Хмельницького. Робив заходи, але безуспішні приєднати до Гетьманщини слобідські козацькі полки: сумський, охтирський, харківський /м. Харків було основане в 1654 р. козацьким сотником Харком/ і ізюмський, що підлягали білгородському воеводі /згодом був зорганізований ще 5-ий рибинський /острогезький/ полк/. Але московський уряд був противний збільшенню сили українських гетьманів ще й коштом тієї території, що належала до Московщини до 1654 р. Адже московський уряд робив перешкоди Хмельницькому й Виговському в спробах поширення Козаччини на Білорусь. Очевидно, легше було Самоїловичеві оборонити цілість території Гетьманщини, коли стародубський полковник Петро Рославець хотів виховану з-під гетьманської руки під безпосередню козацьку зверхність.

З Запоріжжям взаємини Самоїловича не були дуже сердешні, хоч і не доходило до конфліктів. Сірко дружніше ставився до Дорошенка, хоч той тримав із бісурменами, ніж зі Самоїловичем. Причиною того було поступове збільшування земельних наділів враз із обов'язками посполитих, що сходили до ролі панських хлопів, на користь козацької старшини, шляхти й духовенства. Самоїлович тому не протидіяв, навпаки: сам давав приклад ненаситності земельними посілками. Волості й села були надавані за "заслуги" - часом дуже сумнівної вартості, так, напр., Самоїлович потвердив надані його села гадяцькому протопопові Григорієві Бутовичеві за те, що він, згідно з обов'язком свого стану, молився за царя, гетьмана й запорізьке військо, як також за те, що "завсіди різним - як духовного, так світського стану людям в його домі всяка, відкіль тільки хто прийде, з вираженням чести буває вигода". За це гетьман зобов'язував посполитих сіл Сарів і Крутків до підданства цьому протопопові.

Очевидно не сам Самоїлович був винуватком цього процесу закріпачення посполитих. Почався той процес за Хмельницького; пособляв йому у великій мірі Виговський і згодом надавання земель разом із підданими ввійшло у звичаєве право гетьманів і полковників, що також на власну руку надавали волості й села в межах свого полка "заслуженим" на "спокійне володіння й тягле послушенство". Козацька чернь і запорожці були невдоволені цим, і, як усунено Самоїловича з гетьманства, вибухнули заворушення проти власників маєтностей, з яких деякі пострадали не тільки майном, але й життям. Але ці заворушення не спинили цього процесу на майбутнє, бо й не вони були причиною усунення Самоїловича. Невигідний він став для московського уряду тому, що явно обурювався з причини польсько-московського миру й висловлювався проти творення антитурецької ліги, в якій польсько-московський союз мав відіграти найважливішу роль. Щоб підважити турецьку силу, рішив московський уряд іти походом на Крим.

Самоїлович був проти цього походу і в цьому випадкові йшов він по лінії запорозьких інтересів. Запорожці, гейби у відповідь на постанову московсько-польського мирного договору з 1686 р., в якому признала Польща зверхність Москви над Запоріжжям, закинули свою традиційну ненависть до бісурмен і почали ворожо ставитися до Московщини. В московському поході на Крим у 1687 р. під проводом князя В. В. Голіцина не брали запорожці участі, але Самоїлович рад-не-рад мусів зі своїм 50-тисячним військом іти під команду московського воеводи. Гетьман не радив робити походу літом, коли сонце висушує траву на степу, але Голіцин не послухав. На південь від Кінських Дод запалили татари траву; 2 дні маршувала 150.000-на армія вперед, але коли для коней не стало поживи, а серед людей кинулися пошесть, зарядив воевода відворот /28 червня/. Щоб звернути на когось вину за невдачу, Голіцин порозімівся з козацькою генеральною старшиною і полковниками, й вони написали донос на гетьмана,

гейби то він велів, підпалити степ. Донос відіслав Голіцин до царя, й 1 серпня прийшов царський наказ, ув'язнити гетьмана; найстаршому ж гетьманичеві Григорієві відрубано голову під претекстом, гейби то він приготував повстання.

4 серпня 1687 р. відбулася козацька генеральна рада над р. Коломаком у справі вибору нового гетьмана. Більшістю голосів проголосили спергу генерального осаула Івана Мазепу, меншість - генерального обозного Василя Дунін-Борковського. Після повторення запиту, задвигалися всі за Мазепу. Останній походив зі старого українського шляхетського роду, що був власником села Мазепинець у Білоцерківщині. Його батько Степан-Адам пристав був до козаків за Богдана Хмельницького, опісля, як шляхтич, належав до однодумців Зиговського і Крихильників гадяцької унії, за це дістав він від Яна Казимира чин чернігівського підчашого; мати Марина з роду Мокієвських пішла після смерті чоловіка в черниці під іменем Марії Магдалини й була ігуменею в Києво-Печерському Вознесенському монастирі. Наш гетьман Іван народився 20 березня 1632 р. і був у початках Хмельниччини поза межами козацької України, коли попав на двір польського короля Яна Казимира. В 1659-63 рр. був Іван Мазепа в королівських посольствах до українських гетьманів, у 1665 р. іменував його король після смерті його батька чернігівським підчашим. В 1669 р. вступив Іван Мазепа на службу в гетьмана Дорошенка, що вживав його до різних посольств. В червні 1674 р. їхав Мазепа в посольстві на Крим і попав у запорозький полон. Кошовий Сірко видав його на домагання Самойловичеві, на якого дворі жив Мазепа якось час, як виховник гетьманських дітей. Крім того вислав його Самойлович у посольствах до Москви; між іншим, його і свого небожа - гадяцького полковника Михайла Самойловича вислав гетьман до царя з пропозицією приєднання Слобожанщини до Гетьманщини. Хоч це посольство не увінчалось успіхом, але в тому не було вина Мазепи, якого Самойлович назначив у 1682 р. генеральним осаулом.

Контркандидат до гетьмана кобулави - генеральний обозний Василь Дунін-Борковський очолював підписи доносу на Самойловича; мазепи ого підпису не було. Вороги Мазепи писали опісля в пасквілях, що й він був донощиком на Самойловича, але на таких джерелах опиратися не можна. Більше правдоподібно, що Мазепа був зарозумний, щоб приставати до заговорників проти гетьмана, коли ще невідомо було, який успіх матиме донос у Москві.

Після вибору гетьмана були предложені Голіцином нові статті, що нормували взаємовідносини між Московщиною й Гетьманщиною. Ці, т. зв. "коломацькі" статті містили в першу чергу потвердження "прежніх" статей Богдана Хмельницького з їх загальною гарантією прав і вольностей запорозького війська, якого реєстр обмежено на 30.000; але вибір і права гетьмана обмежено. Без формальної згоди царя не можна було вибирати ні усвати гетьмана; а гетьман без царської згоди не міг усунути генерального старшину. Маєтності генеральної старшини і знатних заплучених осіб були вільні від усяких військових поборів, і нічого з них не платилося до військового скарбу. Очевидно зі свого боку Мазепа гарантував недоторкальність старшинських маєтностей і їх свободу від усяких оподаткувань. Забезпечувано в "коломацьких статтях" і щорічну доставку хліба на Запоріжжя, як також і постачання хліба для відділів козаків і волохів, що переходили з Правобережчя, доки не наступить у їхній справі дальший наказ. У судовій ділянці не рішав надзвичайний Військовий Суд, тільки гетьман відповідав перед московським царем, а той подавав це надзвичайному судові царства і конфіскував маєтності винних. Цареві належалося також право затвердження гетьманських "пожалувань".

"Коломацькі статті" були для гетьмана і старшини, а не для заспокоєння козацької черні, що тимчасом кинулася рибити порахунки зі старшиною. Початок до бунтів зробив гадяцький полк, за ним слідували інші.

Вбито гадяцького полкового осавула Кішку, прилуцького полковника Лазаря Горленка, багато старшин, панів та зненавиджених горілчаних і тютюнових орендарів. Новий гетьман Мазепа мусів приводити лад, і то-му вже від початку його гетьманування настрої козацької черні й за-порожців не були прихильні до нього.

Запорожців не міг він приєднати навіть своїми щедрими дарами. то-му, що московський уряд велів, будувати на території Запоріжжя над Дніпром /напроти Кодака/, Самарю і Ореллю твердині для своїх залог. Першу твердиню - Новобогородицьку почали будувати в першій половині 1688 р. 20000 гетьманських козаків під доглядом гетьмана і московських воєвод Леонтія Репієва і Григорія Юсагова; останній був на-значений на команданте залогі, що складалася з москалів і гетьманців. Запорозький кошовий отаман Григорій Сагайдачний посилав до гетьмана й царя свої протести проти будування цієї твердині й заявляв, що за-порожці її не терпітимуть; не заспокоїли запорожців ні царські, ні гетьманські подарунки, хоч вони взяли участь у московсько-гетьмансь-кому поході на Крим у 1699 р.

Мазепа радив починати цей похід у люті, але щойно в початках травня почали Василь Голіцин з 112000 москалями і Мазепа з 50000 козаками свій марш від Самари. 26 травня відкинули вони при Чор-ній Долині спроби ханського протиступу і 30 травня прибули під мури Перекопу. З огляду на недостачу води, зарядив Голіцин знову відворот, що відбувався серед татарських зачіпок. Та в цьому випад-ку не важився Голіцин, зіпхнути вину за невдачу на Мазепу. Хвилево чувся Голіцин безпечним від усякої відповідальности тому, що за ним стояла цариця Софія. Але коли Голіцина і його покровительку пова-лив її молодший брат Петро I /в погатках вересня 1689 р./, признано винownika наваді двох кримських походів винним. Саме в часі пере-вороту в Москві був там Мазепа, що, як нововибраний гетьман, прибув із чолобитнею; спершу його прийняла звічливо цариця Софія, а після неї у парку прийняв його також увічливо цар Петро /19 вересня/. Від першої зустрічі зав'язалася між ними приязнь. Від того часу спів-працював досвідчений гетьман із молодим царем щиро продовж 16 ро-ків.

Очевидно, ворогам гетьмана була царська приязнь до нього не до вподоби, й вони старалися, її підкопати. Це в часі другого невдатно-го кримського походу підготував старий Голіцин проти Мазепи інтри-гу. Вишукав якогось ченця Соломона Бродського чи Гродського і, в порозумінні з, ув'язненим у Нижньому Новгороді Самоїловичем, вислав його з фальшованими від імени Мазепи, листами до польського короля Яна III Собеського і львівського владика Йсифа Шумлянського. У цих фальшованих листах, нібито, Мазепа нарікав на московський гніт коза-ків, просив королівської протекції і запевнював від себе, що прихиль-но настроїть лівобічних козаків до Польщі, до якої прилучить Лівобережжя, та повідомляв, що до протимосковської акції приєднав тата-рів. Король здивувався такими Мазепиними пропозиціями, але після за-стансви зрозумів, що має діло з інтригою й велів Шумлянському задер-жати ченця в крехівському монастирі. Але Шумлянський, що хотів ві-дограти політичну роль в приєднанні Гетьманщини до Річпосполитої і цим здобути для себе чин київського митрополита, пробував - то за посередництвом правобічного козацького полковника Василя Іскрицько-го, то через свого посланця до Мазепи шляхтича Домарадського - роз-відатися про політичні наміри українського гетьмана. Мазепа відра-зу зорієнтувався, що має діло з інтригою проти себе, тим більше, що його противники в Гетьманщині, яких він добучував у зяті гетьмана Самоїловича - стольнику князі Крік Святополк-Четвертинському і в бувшому гадяцькому полковникові Михайлові Самоїловичеві, а до яких цілком певно можна зарахувати всіх тих, що підписували з поручення Голіцина донос на Самоїловича, в надії одержання гетьманської булави

розкидали на нього пасквілі, в яких представлявано його полякам. Навіть цар Петро I одержав у березні 1690 р. безіменний донос на Мазепу, що він у спілці зі Шумлянським затіває загладу цареві. Але царя переконав гетьман про свою невинність, коли вислав до Москви Домарадського разом із листом Шумлянського. Там узято його на допити, а майже одночасно в Варшаві велів король, узяти на допити ченця Соломона, коли той наїняв якогось студента Марецького, щоб він ^{схитрив} йому лист від гетьманського генерального старшини Лизогуба. Студент уволити йому волю, але опісля доніс про це до королівського уряду. На допитах 13 травня 1690 р. Соломон признався до всього, і його вислано до Батурина, де його в жовтні 1692 р., вже як світського Симона Бредського, покарано смертю. Після виявлення неправдивості в цих доносах-пасквілях на Мазепу, що довів свою невинність висилкою цареві листів львівського владики, зросло ще більше царське довір'я до гетьмана.

Гетьман Мазепа не задовольнявся тим, що йому шлях з-над Коломаку до Батурина промостили московські війська, які - і по часті охо-чекомонні полки - здавили рух черні, що "не тільки орендарів, але й інших можних людей і невинних людей брали безумне і майно їх між себе розшарпували" - пише сучасний козацький літописець. Мазепа хотів на майбутнє унормувати взаємовідносини між землевласниками і простими козаками своїм універсалом в 1691 р., до полковників, обозних, суддів, осаулів, полкових сотників, отаманів, усього старшого й меншого полкового товариства, віттів, бурмістрів і всякого чину людей. В ньому повідомляв гетьман, що дішло до його відома, що деякі духовні і світські власники маєтностей "з ласки Божої і монаршої і з респекту нашого рейментарського" не оглядаються "на тутешні малоросійські звичаї і на військові порядки, не так, як годилося б; але збитечно з жителями цих маєтностей поступають, тяглих людей вельми над міру обтяжують, а козаків приневолюють у своє підданство". Вони різними способами кривдять навіть такого козака, що здавна належить до військового реєстру й пильнує козацької служби, й ошодаткують так, щоб його або силоміць з козацтва в мужицтво перетягнути, або цілком витиснути проч з маєтності, "через що многі козаки над право і вольности військові надзвичайної утерпіли тягости". Крім того землевласники розвідуються про "панські давні ґрунта, поля, сіножаті, що за лицької держави бували при двірцях, а від першої війни славної пам'яті гетьмана Хмельницького прийшли під область козацьку, сміють те від козаків віднимати й приворочати під свою владу, що як проти військового права і проти самої слущности, так і проти волі нашої гетьманської діється. Бо ж чимнебудь з движимих і недвижних дібр у перших роках війни Хмельницького все лицарство війська запорозького заволоділо, і що вже через так немало років утвердилося козацьким заживанням, з того жадна річ не повинна бути від козаків відбирана, тому що отта війна Хмельницького була почата не з інших яких неуважних завзятостей, тільки за віру св. і за церкви благочестія східнього, які до римської унії насильно були потягані, як також і за вольности військові, які тяжким ярмом були притиснені. Тому гідні ці відважники того і тепер заживати, що їм тоді шаблею і кров'ю загорнулося в руки. А коли вони померли, то потомки їх на тому сидіти мають. А так ми, гетьман, через цей наш універсал як духовного чину просимо, так і свіцьким особам приказуємо, аби власти своєї над маєтностями заживали мірне, так, як малоросійський звичай, не чинячи жадних видуманих і непотрібних тяжкостей, а особливо, аби козаків, що здавна мешкають у цих маєтностях, жадною і на меншою кривдою не детикали і ґрунтів, якими вони здавна заволоділи, а які за польської держави були панськими, від них не важилися віднимати, хіба б такі панські давні ґрунти, які б стояли пусто і не були в козацькому поділі і заживанні, можна б нинішнім державцям огорнути своєю владою".

Що ж від початку воєн Хмельницького - чи то за слушним поділом, чи за дозволенням старших до області козакам прийшли, з того не можна нічого їм відбирати і їх нічим не обтяжати, ні поривання на послуги, ні зитяганням датків так, щоб усі козаки, які є у військовому реєстрі і за всіди пильнують щирим прикладанням не ліниво й нехитляно козацьких услуг, жили без жадної турбації і спокійно у всіх духовних і світських маєтностях при певних військових правах і вольностях. "Во було б це непристойно й несправедливо, коли б тих козаків, що живуть в якихнебудь маєтностях, а які одні по своїх предках, другі своїми відвагами й кривавими працями собі на вольности заробили під регіментом нашим, приневолено до підданських робіт і посполитих повинностей. І тому ж то, хтонебудь би з духовного чину чи з світських осіб смів козаків у підданство приневолити або їх кривдити і якимнебудь обтяженням обважувати, віднімати від них ґрунта, що здавна були в їх власти, або стискати їх з маєтностей, ми, Гетьман, хочемо зверхністю нашою реїментарською, боронити козаків й стати на відпир кожного противника". Хотрий би державець опирався, тому "маєтності в обще військово владіння розкажем отбирати. А докладаємо тут і те, що як і козаків, які є в полковому реєстрі, від всяких податків і від посполитих повинностей боронимо й заховуємо їх при належних вольностях, так і посполитих тяглих людей у козацький реєстр приймати не кажемо, а як як козаки своєю козацьку службу, так і посполиті люди своєю тяглу повинність неодмінно як і тепер, так у всі майбутні часи пильнували, про що є в нас виразний монарший указ і на тому є наша неодмінна гетьманська постанова". Тому велів гетьман полковникам і полкові старшині з сотниками доглядати, щоб цей універсал не був нарушений, а хтобудь би виявився в якомунебудь панстві противним, "про того аби нам давано незакрито знати, пильно і з великим підтвердженням приказуємо й поручаємо всіх Господу Богу" - так кінчив Мазепа свій універсал, якого списки відомі нам ті, що їх одержали київський полковник Іоанн Кієвський і ніжинський Степан Забіла. Рік перед тим /1690/ видав подібного змісту універсал до населення свого полка чернігівський полковник Лів Лизогуб.

З того бачимо, що Мазепа стояв у соціально-економічній політиці на позиціях Богдана Хмельницького, а не Виговського, але певного задоволення цим своїм універсалом не вчинив. Навпаки, саме в тому часі бувший старший канцелярист Генеральної Військової Канцелярії Петрик Іваненко, своєю генерального писаря Василя Кочубея і полтавського полковника Федора Лученка, захотів стати при допомозі, невдоволення Мазепсю, запорожців, козаків і татарів, гетьманом. Історикові М. Слабченкові "здається", що Петрик "явився зряддям у руках Мазепи, в його боротьбі проти Москви: тон, направлений проти Петрика, універсалів і так і сяк, в закликах Петрика зустрічаються слова Мазепи, згучать оберігаючі ноти". Знову ж історик Петрикового повстання Олександр Оглоблін досить незбачно за доносами й пасквілями робить сперду з Кочубея, згодом навіть з Мазепи промоторів Петрикового повстання, зверненого саме проти гетьмана і його протектора - Москви, врешті з туманних вісток в одному літописі і в звіті московського фельдмаршала Шереметева з 1712 р. висловує співпрацю Орлика й Петрика після смерті Мазепи; тимчасом вже з 1698 р. маємо лист "гетьмана з ханської ласки" Івана Богатого до Мазепи з зазивом зрвати з Москвою, отже політична роль Петрика наприкінці XVII ст. була скінчена. В 1712 р. жив він справді в Дубссарах, але не мав ніякого відношення до мазепинської еміграції.

Петрика Івана вислав Мазепа в 1690 р., відвести "жалування" гадяцькому й полтавському полковникам; він виконав гетьманське доручення, але не вернувся до Батушину, тільки подався на Січ. В березні 1691 р. сповістив він про свій побут на Січі Кочубея й вяснював цей свій

від їзд на Січ родинними незгодинами. На Січі став він писарем Війська Запорозького низового й почав наслідувати колишнього запорозького писаря Петра Суховія. На весну 1692 р. подався він до турецької твердині Назикермена і там з Кеменом мурзою укладає союзний договір між Кримом і "Князівством Зидільним Київським, Чернігівським і всього Війська Запорозького Гордого й народа Мало Російського". На основі цього договору мали кримські й білгородські орди обороняти "Малоросійське Київське й Чернігівське Князівство" від польщі й Московщини, а самі на землі цього князівства не нападати, тільки мали бути взаємні торговельні зв'язки між цим князівством і Кримом. Крім території Гетьманщини й Запоріжжя до цього князівства мали належати сумський і охтирський полки та чигиринське Правобережжя, на яке мали бути переселені харківський і рибинський /острогоський/ полки. Рад Самарю, крім монастиря, не вільно будувати ніяких городів, ні сіл. Кримський хан мав приїмати й вдовольняти всякі прохання запорозького війська. Щодо внутрішнього ладу, то "Князівству Малоросійському і всьому Війську Запорозькому як Дасть Господь Бог волюну державу, щоб права собі природні і порядок, який полюбитися, вчинити було вільно". Між Кримом і князівством мала курсувати пошта, та мабутий мир з Московщиною і Польщею обі сторони мали заключати згідно, щоб була користь для Криму й України. Сам Петрик сповіщав опісля Січ, що він зішовся опісля в Перекопі з кримським ханом, який потвердив його статті присягу, але акту з ханським підписом не мавмо. У своєму універсалі з 8 серпня 1692 р. Петрик писав: "Коли тепер дасть нам Господь Бог Всемогучий вибитись з-під ярма московського, то як сами схочете, такі між собою порядок учините, аби ви такі заживали вольности, які вживали предки ваші за Хмельницького", отже, хотів відограти роль Богдана, але сам не мав власної програми внутрішнього державного будівництва. Хоч запорожці ремствували на Мазепу, проте Петрик не взяв їх своїми статтями. 14 липня кошовий отаман Гусак вислав Мазепі "того злодія й шахрая Петроика чарівними статтями складені письма і його дурня нечестиву нечестивим складену присягу, які то він за діявольським підшептом і за радою неприятелів бусурмен своєю проклятою рукою зухвало написав і прислав до Запорозької Січі". Гусак запевнював Мазепу, що запорожці не підуть за Петриком, але при тому не свого невдоволення з перадків у Гетьманщині. Він ремствував, що в часі прилучення України до Московщини було постановлено на козацькій раді, "щоб ніяких досад на Україні не було; а сьогодні бачимо, що бідним людям у полках великі утиски чиняться. Ваша вельможність правду пише, що при ляхах великі утиски військовим вольностям були, за те Богдан Хмельницький і війну проти них підняв, щоб із підданства міг висвободитися. Тоді ми думали, що у віки віків народ християнський не буде в підданстві; а тепер бачимо, що бідним людям гірше, чим було при ляхах, тому що кому не належить мати підданих - і той має, щоб йому сіно або дрова возили, печі топили, конюшні чистили. Правде, коли хто з військової ласки є генеральним старшиною, такому можна і підданих мати, нікому не досадно; так і при покійному Хмельницькому бувало; а як чуємо про таких, в яких і батьки підданих не тримали, а вони тримають і не знають, що з бідними своїми підданими діяти, - таким людям підданих держати не слід, тільки хай, як їх батьки трудовий хліб їли, так і вони їдять". Отже думка поміркованих запорозьких кругів була, щоб негенеральні старшини і люди без знатних предків не носягали на маєтності й підданих. Зате Петрик підходив до цієї справи демагогічно. Він розголошував, що московський уряд дозволив, "гетьманові роздати старшині маєтності, а старшина поділилася нашою братією, позаписувала собі і дітям своїм у вічність, і тільки що в плуги не запрягають, а вже як хотять, так і повертають, наче своїми невольниками". Така агітація знаходила послух серед мас населення серед якого йшли балачки про те, як

110

тільки появиться Петрик, слід "пристати до него, побити старшину й орендарів і вчинити по прежнему, щоб усе було козацтво, а панів би не було". Але на балачках і скінчилося, бо Петрикові ледви вдалося при татарській допомозі пограбити південне пограниччя. Коли 15 серпня 1692 р. перші гетьманські полки наближалися до Петрика і його союзників коло Маячки над Ореллю, татари кинулися врозтіч. У наступному році він із татарською ордою до 30.000 люда облягав спершу Переволочну й Кишеньку та загнався опісля аж під Полтаву, але ні Запоріжчя, ні козацькі полки не переходили на його бік. Кілька років вислугував він татарам та пробував безуспішно бунтувати козаків, аж врешті осів на території білогорської орди.

Акція Петрика була водою на московський млин; те, чого він не міг використати, рішив використати для себе московський уряд. Щоб опанувати маси, велів царський уряд Мазепі знести оренди й перевести обмеження в роздачі маєтностей старшині. Після наради з генеральною старшиною і полковниками, в жовтні 1692 р. рішив Мазепа, позбавити маєтностей незаслужених людей і почав це переводити в життя. Клопіт мав з царськими грамотами на маєтності й запитував царя, що йому робити, бо й на них жаліються запорожці. Очевидно це відбирання маєтностей не було масове, коли тимчасом надавання маєтностей, головню монастирям, самим гетьманом не припинилося, дарма, що ще на коломацькій раді зобов'язався він: не надавати монастирям маєтностей. Заведені його попередниками, оренди були, подібно як мита від вивожених /"евекта"/ і привожених /"індукта"/ товарів, джерелом для вдержання компанійських полків. Після наради літом 1693 р. знесено оренди, а заведено податок від горілчаних виробів і продажей, та це принесло спадок впливів до скарбу. Тому в 1697 р. рішено перенести право продажі на міські й сільські громади, але коли й це не дало бажаних доходів, рішено вернутися до системи оренд. Після того, як Мазепа виступив проти Москви, цар Петро I зніс оренди для прихилення народніх мас і зазначував, що їх завів Мазепа "своєю хитрістю" без царського указу "будьто би на плату війська, а вдійсності для свого збагачення", хоч, як знаємо, оренди походили з давніх часів. Але маєтностей не вачився цар відбирати від старшини, щоб її не зразити до себе.

Горілчани оренди витворювали конкуренцію між міщанами, козаками й монастирями, що й викликало скарги; гетьман вирішував у таких випадках справу. Як монастирі, так і міста тішилися гетьманською спеціальною опікою, але були й такі випадки, що гетьман забирав міські маєтності й надавав їх заслуженим старшинам. Зате київський магістрат дістав забезпечення зо собою винокурення зі шкодою для козаків і монастирів.

Після Руїни піднеслися знову хліборобство й годівля худоби на Гетьманщині, як також розвинувся промисел - крім згаданого горільчаного, з яким була зв'язана вирубка ліса, проти чого вжив Мазепа певних заходів, - були млини для збіжжя, фабрики для виробу сукна, паперу й пороху. Залізну руду видобувано в лісових багнищах Сіверщини, що своїми лісами уможливлювала продукцію поташу, дьогтю й смоли; знову ж салітру добувано при р. Самарі. Хоч не було власних копалень міді в Гетьманщині, були мідяні гуті в Києві, Глухові й Чернигові, що славилися своїми дзвонами. Перші цегельні оснували київські монастирі. Скляний і паперовий промисел розвинувся також у Києві і Чернигові. Крім того у зв'язку зі сільськогосподарськими продуктами розвинувся промисел восковий /плекання бджіл було на Україні поширене/, конопляний, льняний та тютюневий. Не завмерли старі види козацького промислу: звіроловство й риболовство. Промислові заводи належали до власників більших маєтностей, якими були монастирі й чільна козацька старшина, як стародубський полковник Михайло

Микитинський /1690-1704, 1705-6/, що мав низку сіл, багато млинів, копалень і гут, генеральний суддя Сава Прокопович /гути/, генеральний писар Василь Кочубей /гути/ й салітряний завод у Диканці; один П. Холодкович був винен Кочубеєві 6000 зол. за салітру/, генеральний обозний Іван Ломиковський /копальня/, чернігівський полковник Нікіт Лизогуб та Леонтій і Павло Полуботки /гути/; крім того чернігівський архієпископ Лазар Баранович та чернігівський монастир /гути/. Слабченкс здогадується на основі вісток у матеріялах до історії запорозьких козаків Д. Яворницького, що сам Мазепа мав салітряний завод над р. Самарою; за лісові поташі дістав від С. Рогозинського 100.000 імпер. Гетьман заходився ще, щоб завести в Гетьманщині шовківництво, але розвинулося воно щойно кільканадцять років після нього.

Загранична торгівля Гетьманщини була обмежена московським урядом. Йї дослідник Слабченко пише, що "українська влада не була в силі піддержати свого купецтва й торгівлі... Нонувельможним приходилося шукати піддержки могутніх сусідів і знижуватися перед ними. Б. Хмельницький, І. Виговський, Многогрішний, Самойлович, Мазепа, плазовито приймали царські грамоти, з пошаню цілують печатки на них, бояться розсердити бояр, розгнівати московський уряд. Таксамо трималися лівобічні гетьмани у відношенні до Польщі, авантюристи - відносно Криму. Заінтересовані уряди сусідніх держав не могли більше клопотатися про інтереси України взагалі і про торговельні зокрема, ніж піклувався ними сам український уряд". Ця загальна оцінка Слабченка дещо переборщена, бо саме спроби гетьманів оборонити українські національні інтереси були, тільки вони найбільшу вагу клали на військо, як на ту силу, на якій мали спиратися, інші ж ділянки, між ними й торгівля, мусіли сходити на дальший план.

Торгівлю Гетьманщини з Московщиною нормував цар у листі до Самойловича в 1678 р. так, що указав усупереч українським злучам брати мита від товарів московських купців, які приїжджали на ярмарки в українські городи з причини тогочасного воєнного стану в Гетьманщині. Отже, московський уряд виміг на українському безмитний ввіз московських товарів; щож до ввозу українських товарів у Московщину, то в 1683 р. заборонено /повторено цю заборону в "коломацьких статтях" 1687 р./ ввезити в Московщину українські вина і тютюн. У 1701 р. прийшла заборона московського уряду вивозити з Гетьманщини коноплі до Кенігсбергу й Риги, тільки велів вести на Ярославль і Вологду до Архангельська, щоби тим збагатити московську заграничну торгівлю, внаслідок чого українські купці понесли великі кошти.

Мимо такої заборони московського уряду, торгівля Гетьманщини з закордонем усе таки відбувалася. В 1682 р. заключив Самойлович торговельний договір з Кримом; з доносу на нього довідуємося, що він усупереч наказам Москви, заборонив вивозити й продавати хліб польським купцям, але зате дозволив відсилати до Туреччини рогату худобу й коні. До Туреччини йшов шлях з Києва на Білгородок, Хвастів, Павлодоч, Немирів, Браслав, Тростянець, Рашків, Ягорлик, Ташлик, Бендери й далі до Царгороду, крім того з Браслава на Сороки і Яси, а звідтам до Царгороду. На Крим вів шлях з Батурина один на Гадяч, Зінків, Пслтаву, Переволочну, Базавлук, Кизикермень і Перекоп, другиї на Орель, Самару, Овечі й Гнілі. Води до Перекопу; на Переволочну йшли два шляхи з Гетьманщини в Запоріжжя. Через Запоріжжя й Гетьманщину йшов з Перекопу Муравський шлях до Лівен; від цього шляху тягнулася в напрямі Сіверщини Свинна дорога. В Західню Україну йшли такі татарські "биті шляхи": Чорний повз Черкаси і Київ на Львів, Кучманський на Бар - Львів і Волоський здовж Бога, дальше у напрямі Покуття. З Гетьманщини йшов Караванський шлях від Митниці Васильківської через Хвастів на Буковину. Через Хвастів йшов також шлях з Києва до Львова і Люблина на Полонне, Заслав, Остріг, Берестечко і Мовкву. З Сі-

вершини вели два шляхи до Прусії: один з Стародуба на Білів, Борисів, Минськ і Верхоболово до Кенігсбергу, другий з Чернигова на Лоїв, Слуцьк, Несвіж, Городно й Августово до Кенігсбергу. Іхали цими шляхами купці караванами, але були також і водні шляхи: західній з Стародуба на Столпці, Городно, Ковно, Юрбург і Копаницю до Кенігсберга і східній Дніпром, Самарськ, Кальміусьм через Озівське море до Дону або з Дніпра Конною й Молочною до Озівського моря.

Купці іхали не одинцем, тільки "валками". Гетьмани постачали для своїх і тих чужинних купців, що походили з держав звязаних з Гетьманщиною торговельним договором, конвоїв, тому що шляхи, з огляду на татарські набіги, не були безпечні; так прим. в 1676 р. під самим Києвом татари "порубали купців-коломиїців". Мазепа інтересувався справою українських купців поза межами Гетьманщини, як про це свідчить універсал польського коронного гетьмана Яблоновського з 11 липня 1700, щоб українським купцям не чинено в Польщі ніякої шкоди. Торговельні звязки Стародуба з Кенігсбергом у 1690-1702 рр. перед вели бурмистр Потапович, міський віїт С. Яковлів, банкир С. Ширай й О. Самойлович. Ці звязки потерпіли, коли вибухнула Північна Війна, а вслід за нею й вище згадана заборона московського уряду. Тоді українські купці гонили воли до Гданська, як про це досвідуюмося з листа короля Августа II до Мазепи з 1706 р. По дорозі в Польщі забрано воли нашим купцям з наказу коронного підкоморія Любомирського, й за це українці сконфіскували на ярмарку в Гадячі товари польських жидів, яких також задержано. Значним постачальником худоби до Прусії був за Самойловича й Мазепи новомлинський сотник Троцький, до Гданська постачав воли конотопський сотник Андрій Кандиба, в торгівлі з Московщиною визначилися купці Воротиляк з Ромен, Манджос, Нечай і Волеватий з Конотопа та Маркевичі з Прилуцького полка.

Із Запоріжжям вели Гетьманщина торгівлю залежно від політичної ситуації. "Коли гетьман - пише Слабченко - був у дружніх взаєминах з Запоріжжям, торгівля відбувалася гладко. В противному випадку справлявано найможливіші перешкоди в постачанні товарів... При Самойловичі взаємини в початках були непогані й українські купці їздили з Полтави через Переволочну й Бодак на Січ. Пізніше ці взаємини в значній мірі попсувалися, не дивлячися на те, що гетьман посилав на Запоріжжя жалування і харчі безплатно... Особливого напруження в торговельних взаєминах зазнало Запоріжжя при Мазепі. Він обіцяв дати утримання на Січ "по старому обичаю", одначе і його не точно висилав і всякими способами гальмував торгівлю. Коли в 1689 р. запорожці помирилися з Кримом, Мазепа заборонив українським купцям возити на Січ хліб і другі запаси та відрізав Запоріжжя від Гетьманщини, так що воно не мало змоги вивозити свої товари на північ. У 90-их рр. Мазепа відібрав від запорожців переволочанський перевіз і посадив там свого дозорця, що не пропускав на Січ ватаг з борошном і пр. Одначе, коли гетьман потребував послуги запорожців, тоді закидав їх своїми товарами "й обдаровував їх сукнами й припасами. Запорожці, для яких попри военний промисл була торгівля важливим чинником їхнього існування, відповідно настроювалися до гетьмана".

Внутрі Гетьманщини були такі шляхи: Ромодан між Конотопом і Ромнами, Шрамківський між Цирятином і Черняхівкою, Сагайдак між Гадячем і Грайвороном, Мазепин між Мазепинцями й Пологами та Іскрин між Білєю Церквою й Дніпром. Дослідник історії організації господарства Гетьманщини Слабченко зазначає, що "старе українське купецтво не представляло міцно організованого стану; саме поняття торгівлі, як промислу, особливо для XVII ст., кепсько промацувалося, і для купецтва торгівля являлася родом привілею, наданого найбільше прислуженим урядові людям". На підтвердження своєї думки наводить Слабченко грамоту Самойловича для Гусьтинського монастиря з 1681 р., в якій було заборонено "підчас ярмарку при монастирі горілками привозними шинкувати". Таку саму грамоту виставив для цього монастиря і Мазе-

па в 1688 р. Уряд наглядає над торгівлею по містах і ярмарках. У судах були розглядані торговельні спори. Такі спори були між більшими й дрібними купцями на тлі конкуренції. До останніх зараховувалися й чумаки, що в часі повстання Петрика прихилилися на його бік, щоб самим збагатити на його війні з панами. Дрібнес торгівлею займалися самі прості козаки. В 1690 р. жалілися чернігівські купці на козаків, що поставили свої крамниці коло їхніх і внаслідок того відірвали від них покупців. Такі самі жалі були на похатніх торговців.

Крім конкуренційних спорів, були ще крадежі, з якими влада мусіла боротися. Так прим., у 1690 р. якийсь конокрад Ірша прикриває своє злочинство мнимим купленням коней на ярмарку; в 1702 р. А. Гаврилович приховує собі гроші І. Афанасовича в часі ярмарочної суматохи; в 1701 р. Х. Гулевич хотів украсти прядиво. Пошкоджений повинен був спершу "волати" й повідомити про це місцевий уряд і від нього зажадати "міських слуг" для обшуку й арешту підозрілих осіб. Так поступали білоруські купці в Полтаві 1690 р., переволочанський крамар у 1691 р. та полтавський купець С. Бутко 1699 р. Схоплених злочинців проводжено по базарі або ярмарку, або виставлявано їх на ганебному стовпі, аби окрадені могли їх пізнати.

Важніші торговельні процеси вирішували магістратські суди в приватності відпоручника уряду; таким відпоручником уряду був у 1693 р. В стародубському магістратському суді відряджений полковником осаул. Щоб не було надужиття, заборонив Мазепа в 1699 р. київському сотенному урядові вирішувати судові справи чужоземних купців.

Торгівля висунула в Гетьманщині проблему грошей. В питанні власної гетьманської монети в XVII ст. забирали голос В. Шугаєвський, М. Слабченко, М. Петровський і А. Ершов; для нас міродатне те, що подав економічно-суспільний історик Гетьманщини Слабченко. За московськими звітками уже Богдан Хмельницький бив власну монету в 1649 р., а в договорі з Польщею - Виговський, з Туреччиною - Дорошенко обстоювали биття власної гетьманської монети. Дорошенив монетний завод був спершу в Торговиці, пізніше в Лисянці і Каневі. Завідувачем його був Янко Гранковський з Межибожжя, що працював спершу в польському монетному дворі. Він бив чехи з імям Яна-Казимира, а не Дорошенка. Гранковського перемовив до себе Самоїлович і вислав його в 1676 р. до Москви, де він представив форму майбутніх гетьманських монет /чехів/. Самоїлович хотів, щоб гетьманська монета мала рівний обіг з московською на території всієї московської держави, але московський уряд на це не згодився. Стало на тому, що гетьманські чехи почато бити в 1677 р. в Путивлі, куди мусів Самоїлович постачати срібло й мідь. Він не був з такого поставлення справи вдоволений й доставив у 1677 р. матеріалів тільки на 100 пудів чехів. Щоб забрати ці гроші в свої руки, виплатив московський уряд у 1678 р. 10.000 червоних золотих на охотничє козацьке військо з тим, що Самоїлович мав вернути цю суму "із військових чехів, що будуть зроблені в Путивлі". В той спосіб перехитрив московський уряд хитрого гетьмана, що думав зискати на чеканці чехів: 1 фунт при чеканці чехів давав 1 карб. 26 коп. зиску. Путивельський монетний завод закінчив бити ці гетьманські чехи в 1686 р., і після того биття чехів перенесено до Сівська. В "Коломацьких статтях" було зазначено, що в Гетьманщині мають курсувати виконані в Сівську чехи. Й ці чехи, як окрема українська монета, існували при Мазепі. В 1693 р. займався Радіон Москаль у Новгороді Сіверському виміною "твердої монети" на чехи. Коли в 1696 р. виправлялися гетьманські полки на Озів, вимінювано їм чехи на золоті. Пізніше згадуються чехи в заповітах і судових справах, останні чехи є датовані 1706 р. Після Мазепи за Скоропадського чехи вийшли з обігу.

Нормалізація відносин у Гетьманщині після Руїни уможливила її культурний розвиток. Цей розвиток проявився в науці, літературі й мистецтві.

вершини вели два шляхи до Прусії: один з Стародуба на Білів, Борисів, Минськ і Вержболово до Кенігсбергу, другий з Чернигова на Лоїв, Слуцьк, Несвіж, Городно й Августово до Кенігсбергу. Іхали цими шляхами купці караванами, але були також і водні шляхи: західній з Стародуба на Столпці, Городно, Ковно, Юрбург і Копаницю до Кенігсберга і східній Дніпром, Самарсю, Кальміусем через Озівське море до Дону або з Дніпра Конкою й Молочною до Озівського моря.

Купці іхали не одинцем, тільки "валками". Гетьмани постачали для своїх і тих чужинних купців, що походили з держав звязаних з Гетьманщиною торговельним договором, конвоїв, тому що шляхи, з огляду на татарські набіги, не були безпечні; так прим. в 1676 р. під самим Києвом татари "порубали купців-коломиїців". Мазепа інтересувався справою українських купців поза межами Гетьманщини, як про це свідчить універсал польського коронного гетьмана Яблоновського з 11 липня 1700, щоб українським купцям не чинено в Польщі ніякої шкоди. Торговельні звязки Стародуба з Кенігсбергом у 1690-1702 рр. перед вели бурмистр Потапович, міський віїт С. Яковлів, банкір С. Ширай й О. Самойлович. Ці звязки потерпіли, коли вибухнула Північна Віїна, а вслід за нею й вище згадана заборона московського уряду. Тоді українські купці гонили воли до Гданська, як про це досвідуюся з листа короля Августа II до Мазепи з 1706 р. По дорозі в Польщі забрано воли нашим купцям з наказу коронного підкоморія Любомирського, й за це українці сконфіскували на ярмарку в Гадячі товари польських жидів, яких також задержано. Значним постачальником худоби до Прусії був за Самойловича й Мазепи новомлинський сотник Троцький, до Гданська постачав воли конотопський сотник Андрій Кандиба, в торгівлі з Московщиною визначилися купці Воротиляк з Ромен, Манджос, Нечай і Волеватий з Конотопа та Маркевичі з Прилуцького полка.

Із Запоріжжям вела Гетьманщина торгівлю залежно від політичної ситуації. "Коли гетьман - пише Слабченко - був у дружніх взаєминах з Запоріжжям, торгівля відбувалася гладко. В противному випадку справлявано найможливіші перешкоди в постачанні товарів... При Самойловичі взаємини в початках були непогані й українські купці їздили з Полтави через Переволочну й Бодак на Січ. Пізніше ці взаємини в значній мірі попсувалися, не дивлячися на те, що гетьман посилав на Запоріжжя жалування і харчі безплатно... Особливого напруження в торговельних взаєминах зазнало Запоріжжя при Мазепі. Він обіцяв дати утримання на Січ "по старому обичаю", одначе і його не точно вислав і всякими способами гальмував торгівлю. Коли в 1689 р. запорожці помирилися з Кримом, Мазепа заборонив українським купцям возити на Січ хліб і другі запаси та відрізав Запоріжжя від Гетьманщини, так що воно не мало змоги вивозити свої товари на північ. У 90-их рр. Мазепа відібрав від запорожців переволочанський перевіз і посадив там свого дозорця, що не пропускав на Січ ватаг з борошном і пр. Одначе, коли гетьман потребував послуги запорожців, тоді закидав їх своїми товарами "й обдарював їх сукнами й припасами. Запорожці, для яких попри воєнний промисл була торгівля важливим чинником їхнього існування, відповідно настроювалися до гетьмана".

Внутрі Гетьманщини були такі шляхи: Ромодан між Конотопом і Романами, Шрамківський між Цирятином і Черняхівкою, Сагайдак між Гадячем і Грайвороном, Мазепин між Мазепинцями й Пологами та Іскрин між Білою Церквою й Дніпром. Дослідник історії організації господарства Гетьманщини Слабченко зазначає, що "старе українське купецтво не представляло міцно зорганізованого стану; саме поняття торгівлі, як промислу, особливо для XVII ст., кепсько промацувалося, і для купецтва торгівля являлася родом привілею, наданого найбільше прислуженим урядові людям". На потвердження своєї думки наводить Слабченко грамоту Самойловича для Гусятинського монастиря з 1681 р., в якій було заборонено "підчас ярмарку при монастирі горілками привозними шинувати". Таку саму грамоту виставив для цього монастиря і Мазе-

па в 1688 р. Уряд наглядає над торгівлею по містах і ярмарках і в судах були розглядані торговельні спори. Такі спори були між більшими й дрібними купцями на тлі конкуренції. До останніх зараховувалися й чумаки, що в часі повстання Петрика прихилилися на його бік, щоб самим збагатити на його війні з панами. Дрібніша торгівлею займалися самі прості козаки. В 1690 р. жалілися чернигівські купці на козаків, що поставили свої крамниці коло їхніх і внаслідок того відірвали від них покупців. Такі самі жалі були на похатніх торговців.

Крім конкуренційних спорів, були ще крадежі, з якими влада мусіла боротися. Так прим., у 1690 р. якийсь конокрад Ірша прикриває своє злочинство мнимим купленням коней на ярмарку; в 1702 р. А. Гаврилович приховує собі гроші І. Афанасовича в часі ярмарочної суматохи; в 1701 р. Х. Гулевич хотів украсти прядиво. Пошкодований повинен був спершу "волати" й повідомити про це місцевий уряд і від нього зажадати "міських слуг" для обшуку й арешту підозрілих осіб. Так поступали білоруські купці в Полтаві 1690 р., переволочанський крамар у 1691 р. та полтавський купець С. Бутко 1699 р. Схоплених злочинців проведено по базарі або ярмарку, або виставлявано їх на ганебному стовпі, аби окрадені могли їх пізнати.

Важніші торговельні процеси вирішували магістратські суди в призначеності відпоручника уряду; таким відпоручником уряду був у 1693 р. В стародубському магістратському суді відряджений полковником осаул. Щоб не було надужиття, заборонив Мазепа в 1699 р. київському сотенному урядові вирішувати судові справи чужоземних купців.

Торгівля висунула в Гетьманщині проблему грошей. В питанні власної гетьманської монети в XVII ст. забирали голос В. Шугаєвський, М. Слабченко, М. Петровський і А. Бршов; для нас міродатне те, що подав економічно-суспільний історик Гетьманщини Слабченко. За московськими звітками уже Богдан Хмельницький бив власну монету в 1649 р., а в договорі з Польщею - Виговський, з Туреччиною - Дорошенко обстоювали биття власної гетьманської монети. Дорошенив монетний завод був спершу в Торговиці, пізніше в Лисянці і Каневі. Завідувачем його був Янко Гранковський з Межибожжя, що працював спершу в польському монетному дворі. Він бив чехи з іменем Яна-Казимира, а не Дорошенка. Гранковського перемовив до себе Самойлович і вислав його в 1676 р. до Москви, де він представив форму майбутніх гетьманських монет /чехів/. Самойлович хотів, щоб гетьманська монета мала рівний обіг з московською на території всієї московської держави, але московський уряд на це не згодився. Стало на тому, що гетьманські чехи почато бити в 1677 р. в Путивлі, куди мусів Самойлович постачати срібло й мідь. Він не був з такого поставлення справи вдоволений й доставив у 1677 р. матеріалів тільки на 100 пудів чехів. Щоб забрати ці гроші в свої руки, виплатив московський уряд у 1678 р. 10.000 червоних золотих на охотничче козацьке військо з тим, що Самойлович мав вернути цю суму "із військових чехів, що будуть зроблені в Путивлі". В той спосіб перехитрив московський уряд хитрого гетьмана, що думав зискати на чеканці чехів: 1 фунт при чеканці чехів давав 1 карб. 26 коп. зиску. Путивельський монетний завод закінчив бити ці гетьманські чехи в 1686 р. і після того биття чехів перенесено до Сівська. В "Коломацьких статтях" було зазначено, що в Гетьманщині мають курсувати виконані в Сівську чехи. Й ці чехи, як окрема українська монета, існували при Мазепі. В 1693 р. займався Радіон Москаль у Новгороді Сіверському виміною "твердої монети" на чехи. Коли в 1696 р. виправлялися гетьманські полки на Озів, вимінювано їм чехи на золоті. Пізніше згадуються чехи в заповітах і судових справах, останні чехи є датовані 1706 р. Після Мазепи за Скоропадського чехи вийшли з обігу.

Нормалізація відносин у Гетьманщині після Руїни уможливила її культурний розвиток. Цей розвиток проявився в науці, літературі й мистецтві.

Мазепа зацікавився осн. ваною митр. Могилою київською колегією і подбав про перетворення її в 1694 р. в Академію, що за його часів звалася Могила-Мазеповіянською. Правда, подібно від його часів з військового козацького скарбу йшло річно на Академію 200 карбеванців. Його коштом розпочато будову нового будинку Академії в осени 1703 р., частинно був цей будинок викінчений за його життя, але завершення плячованої Мазепою будови більшого академічного будинку проволіклося внаслідок його протимосковського зриву до 1740 р., коли то виконав цей плян гетьмана митрополит Рафаїл Заборовський. Мазепа збагатив також бібліотеку Академії, вибудував своїм коштом академічну Богоявленську церкву /1693-95/, а братському монастиреві, як першому фундаторові школи, з якої вироста першу колегію, згодом Академію, та її головному удержителю надав села Більмачівку, Виповзівку й Плісецьке та містечко Стайки. У 1700 р. перетворив чернігівський архієпископ Іван Максимович осн. вану його попередником в Чернігові школу при допомозі Мазепи на колегію. Мазепа допоміг збудувати для неї камінний будинок у 1705 р.

Як великий книголюб, що мав власну бібліотеку в Батурині, був Мазепа меценатом видань багатьох тогочасних українських авторів. Тим то в цих виданнях стрічаємо присвяти гетьманові. Мазепа причинився до видання книжки "Вінець Христов" Антона Радивилівського /1688/ і спомігав автора "Мисленого раю" /1688-9/ Атанасія Заруцького. Коштом гетьмана і з присвятою йому видав Дмитро Тупталенко, спершу батуринський ігумен, опісля митрополит у Ростові на Московщині, якого православна церква визнала за святого, свої "Четві Минеї" /1689-1705/. Як протекторові православних у Річипосполитій, присвятив гетьманові свій твір "Алькид Російський" Филип Орлик, що пізніше вступив на службу гетьману; твір був виданий польською мовою у Вільні в 1695 р., так само як і виданий у Ізеві 1693 р. твір того ж автора "Гіномен Сарматський", в якому славив він герб Мазепи. Польською мовою писали православні полемісти й письменники другої половини XVII ст., виховані в Могилянській Колегії, серед них і чернігівський архієпископ Назар Баранович, якого політичні переконання були москвофільські. З творів Гетьманщини Мазепиної доби, що були написані по польськи, назвемо тут панеґірики співця українського козацтва Івана Орновського "Небесний Меркурій" /Чернігів 1686/, "Муза Роксолінська про триумфальну славу й фортуна гетьмана Мазепи" /Чернігів 1688/, "Богата дорогих каменів сфера" /1693/ і "Богатий Віридар" /Київ 1705/, Симеона Яворського, що пізніше з чернечим іменем Степана був рязанським митрополитом "Ехо голосу, що кличе на пустині" /Київ 1689/ та бізіменного автора в честь московського воеводи Шереметєва "Слава - Шереметі" /1695/.

З присвячених Мазепі творів згадаємо ще "Виноград домовитом благим насаджений" Самуїла Мокрієвича /1697/, "Руно зрошене" Дмитра Тупталенка /Чернігів 1697/ та "Весільне сказання" й "Виноград Христов" С. Яворського /1698/. Згадки про гетьмана мають при зароловних листах мабуть видані його коштом "Апостол" /Київ 1695/, "Іаони Пресв. Богородиці" /К. 1697/, "Псалтирь" /К. 1697/ і "Октоїх" /К. 1699/. Чернігівський еромонах Антоній Стаховський, що був у 1721-40 рр. тобольсько-сибірським митрополитом, присвятив Мазепі "Зерцало от писанія Божественнаго" /Ч. 1705/. В батуринському монастирі св. Николая Крупецького переведего коштом Мазепи пояснення Григорія Двоєслова на книгу Нова /1700/. Згадується Мазепа в рукописних підручниках Академії, а саме: риторики /з 1701/2 рр./, діалектики філософії /1706/ і піітики /1703-9/, як також у рукописі киево-братського монастиря з XVII ст. "Устав або Око Церковне". Якийсь архимандрит з Афонської гори подарував Мазепі старий рукопис евангелії "Апракос", а той велів печерському архимандритові Йоасафові Кроковському його надрукувати /1707/. В передмові до виданої кош-

тем Мазепи в Алепо 1708 р. арабської евангелії для борслужбового вжитку православних сирійців; антиохійський патріарх Атанасій славив гетьмана за його щедрість і мудрість, бажав йому довговічності й поручав православним священикам і мирянам арабських земель молитися за нього.

З приводу відвідин Мазепою Академії 14 липня 1705 р. була там виставлена трагедокомедія "Владимір", написана її професором Теофаном Прокоповичем; у "Пролог-у" до неї було порівняння Мазепи з Володимиром Великим. Наслідувач Прокоповича Лаврентій Горна присвятив свою трагедокомедію "Йосиф Патріарх" /1708/ також Мазепі.

Оцінку літератури мазепинської доби подають Михайло Возняк і Дмитро Чижевський; в своєму нарисі обмежуюся я тільки до вичислення тих творів, що зв'язані з особою гетьмана Мазепи й причиняються до висвітлення настроїв сучасників супроти нього. Замітне є те, що сучасні йому козацькі літописці "Самовидець" і Самійло Величко не писали своїх літописів під гетьманським меценатством, хоч останній був канцеляристом Генеральної Військової Канцелярії, а перший, коли брати здогадних істориками авторів "Літопису Самовидця", також займав визначне становище в козацькій ерархії. З того виходить, що Мазепа, який старався наслідувати сучасних йому монархів, не подбав про власного історіографа.

Меценатами тогочасного українського мистецтва були гетьмани Самойлович і Мазепа, та генеральна й полкова старшина: Кочубей, Дунін-Борковський, Мокієвський, Коровченко, Мирович, Гогцик, Лизогуби, Сулими, Дмитрашко й інші будували своїми коштами величаві храми й веліли наліплювати на стінах своїх фундацій свої герби; малярі виконували портрети меценатів, що їх уміщувано на стінах будівель, штихарі вирізували величезні гравюри, що мали передати нащадкам пам'ять про всі видатні діла меценатів, яку то місію мали виконувати і справді виконують присвяти меценатам у тогочасних літературних творах. Найбільше будівель уфундував сам Мазепа. Всі тогочасні будівлі виявляють своєрідну особливу фізіономію в архітектурі, різьбі, малярстві, гравюрі, орнаментиці, прикладному мистецтві; це мистецтво означається назвою козацького або Мазепиноного барокка. Тому, що меценати цього мистецтва виявляли великий хист до будування камінних церков, через те дерев'яне церковне будівництво в добу Мазепи припиняється майже цілком. Досліджували мистецтво Мазепиної доби Федір Ернст, Дмитро Антонович і Володимир Січинський.

В будові великих катедральних і монастирських церков Мазепиної доби додає Ернст ніби нове відродження візантійських традицій, підчас коли Антонович уважав, що зразком для них були західно-європейські барокові базиліки. Першою церквою цього стилю була фундаментована гетьманом Іваном Самойловичем церква Мгарського монастиря коло Лубнів, будову якої докінчено щойно за Мазепи після 1701 р. Клясичними зразками цього стилю є збудовані коштами Мазепи дві величезні дуже подібні одна до одної церкви в Києві: в братському Боголюбленському й пустинному Свято-Николаївському монастирях, а далі церкву Всіх Святих над Окономською Брамою київської Лаври, пятибанні собори в Ніжині, Новгороді Сіверському, Прилуці, церкви Вознесенського монастиря в Переяславі та Николаївського в Батурині, Петра й Павла та Тройці в Густинському монастирі, Теодосія на Печерську, Катерини в Чернигові, Юрія на Видубицьких горах у Києві і інші. Крім церков і дзвіниць будовано в Мазепиній добу й світські величаві будинки, як київський ратуш з 1697 р. й вибудовані коштом Мазепи будинок київської Академії, друкарня Печерської Лаври й "Мазепин будинок" у Чернигові.

Будову церков фундував Мазепа не тільки в Гетьманщині, але також двічі поміг запорожцям будувати січову церкву /1693-96/, обдарував православний собор Воскресення при Господньому Гробі в Брусалимі

та відбудував монастир св. Сави в Палестині. Перед своїм протимо-сковським зривом вислав він до Гробу Спасителя, на гору Синаї, на Афонську гору й до інших святих місць Палестини 30.000 дукатів. Після його смерті предложила козацька старшина у Бендерах виказ його видатків на різні цілі, серед яких маємо: позолочення бані печерської церкви - 20.500 дук.; мур насколо Печерського монастиря і церков - 1.000.000; великий дзвін і дзвінниця до Печерського монастиря - 73.000 зол.; великий срібний свічник для Печерської церкви - 2.000 імпер.; золота чаша й золота справа до євангелії для неї - 2.400 дук., золота мітра для неї - 3.000 дук.; позолочення бані митрополичого собору в Києві 5.000 дук., золота чаша для нього 500 дук., віднова його 50.000 зол.; церква київської колегії з гімназією тощо більше як 200.000 зол.; Церква св. Николая в Києві - більше ніж 100.000 зл.; віднова церкви Кирилівського монастиря під Києвом - більше ніж 10.000 зол.; вітвар у Межигірському монастирі - 10.000 зол.; фундація новозбудованого єпископського собору в Переяславі з монастирем - більше ніж 300.000 зол.; церква в Глухові 20.000 зол.; рефектор Густинського монастиря - 10.000 зл.; рефектор Мгарського монастиря - понад 8.000 зол.; церква св. Трійці в Батурині - понад 20.000 зол.; незакінчена церква св. Николая в Батурині - 4.000 зол.; монастирська церква в Дігтярах - 15.000 зол.; монастирі бахмацький, каменський, любецький і думницький з церквами тощо - невідомо скільки; віднова катедрального Борисо-Глібського монастиря в Чернигові - 10.000 зол.; докінчення будови церкви св. Трійці в Чернигові - 10.000 зол.; Макошинський монастир із церквою св. Николая - понад 20.000 зл. на віднову монастиря св. Сави в Палестині дав у часі побуту Єрусалимського архимандрита, опісля патріарха Хрисанта в Батурині /1701/ - 50.000 зол., опісля у 1707 р. вислав на його руки 30.000 дук. на закінчення будови цього монастиря й для інших святих місць Палестини; золота чаша, лампа й срібний вітвар для Божого Гробу - 20.000 зол.; срібна таця з 5 срібними свічниками на мощі св. Варвари - 4000 імпер.; вітвар для церкви у Бильні - 10.000 зол.; підмога православію в Річчипосполитій на руки луцького єпископа Мабокрицького - 3.000 зол.; євангелія в арабській мові на руки антиохійського патріарха Атанасія, - 3.000 зол. і для нього 3.000 зол. Дерев'яні церкви: чернигівська св. Івана Євангелиста з вітварем і т. і. - понад 5.000 зол.; дві батуринські - Воскресенська і Покрови Богородиці з приналежностями понад 15.000 зол.; в селі Прачі понад 15.000 зол.; св. Івана Хрестителя в Рильську - 2.000 зол. Не могла старшина підрахувати щедрих пожертв Мазепи на милостині монастирям, церквам, митрополитам, архієпископам, єпископам, архимандритам і іншим духовним з Греції, Палестини, Молдавії, Волощини, Сербії, Болгарії, Польщі і Литви, на Україні чужинцям, духовній старшині, різним церквам, монастирям, ченцям, студентам і бранцям, але знала, що за 22 роки свого гетьманства давав Мазепа щороку 1000 зол. на київських бурсаків і 500 зол. Густинському монастиреві та записав Печерському монастиреві 180.000 зол. Не згадано про справлений ним срібний кіот для монастиря св. Іллі в Чернигові.

З церковним будівництвом вязалося мальовання іконостасів, ікон та портретів. Ернст вважає найкращими іконостаси Свято-Николаївського військового собору в Києві. Як на зразок української ікони мазепинської доби вказує він на Покров Пресв. Богородиці в переяславській церкві, збудованій Іваном Мировичем. Під Божою Матір'ю стоять з лівого боку Теофан Прокопович з духовенством, з правого боку - цар Петро I з царицею Катериною, а за ними - Мазепа, Мирович, козаки й придворні дами.

В галузі штихарства мазепинської доби місце старого деревляного штиха заступає гравюра на міді. Розвиток граверства в Гетьманщині починається з 70-их рр. XVII ст. й досягає свій апогей саме в добу

Мазепи. З кінцем XVII ст. були гравери в Чернигові, звідки їх запрошувано до Москви, в Новгороді Сіверському та найбільше в Києві, де плекали гравюру при лаврській друкарні, в малярській лаврській школі та в Могилянсько-Мазепинській Академії. Символічно-алегоричний зміст віддавали мазепинські графіки фігурами, знаками й пишною орнаментикою. За кращих штихарів мазепинської доби вважають дослідники історії українського мистецтва /Ф. Ернст, В. Січинський/ Олександра-Антоня й Леонтія Тарасевичів, Івана-Іларіона Мигуру, Данила Галяховського й Інокентія Ширського. Саме найкращі сучасні портрети Мазепи малювали Леонтій Тарасевич /1695/, Мигура /1700/ і Галяховський /1708/, що свідчить про меценатство гетьмана і над тією ділянкою мистецтва.

Але при великих заслугах Мазепи для України як культурного діяча є і його тіні, за його одобренням і підтримкою відійшли на чужу культурну роботу визначні українські духовні сили з гетьманськими панегіристами Дмитром Тупталенком, Степаном Яворським і Теофаном Прокоповичем на чолі. Вони як і багато їхніх послідовників, про яких інформує нас праця К. Харламповича про український вплив на московське церковне життя, зробили в Московщині світлу життєву кар'єру - перший став ростовським митрополитом, другий - рязанським і мистодоглядачем московського патріархату та разом з третім - ідеологом царського абсолютизму - історіографом і близьким дорадником царя Петра I, лихословили Мазепу - першого Тупталенка спасла смерть /ї 1709/ від цієї ганьби - але всі вони пропали для України. Висилаючи українські культурні сили в Московщину, Мазепа, що до 1705 р. щиро вірив у кращу долю України в єдності з Московщиною, мабуть як протектор православних не добачував, що він чинить цією висилкою своїх людей на московську культурну працю кривду для своєї батьківщини. "Зжалься Боже України, що не вкупі маєш сини" - тужив він у думі за територіальною єдністю України, а попри те не щадив людського матеріялу з Гетьманщини. Тимто слушно закидали йому запорожці, що його душа в Москві, а на Україні тільки його ті.

Правда, не вплив українських культурних сил з Гетьманщини в Московщину був причиною цього запорозького докору Мазепі, тільки не-обстоювання гетьманом перед московським урядом запорозьких територіальних інтересів. У війні Московщини з турками й татарами в 1695-99 рр. кривавилися запорожці, так само як і гетьманські, слобідські й частинно правобічні козаки. Козацькому військові завдячував цар Петро I свою перемогу: ще в 1695 р. здобули українські козаки турецько-татарські твердині над долішнім Дніпром: Кизикермен, Тавань /Мустрит-Кермен/, Асламкермен, Мубареткермен і Шінгерей. Завдяки чернігівському полковникові Яковові Лизогубові, що як наказний гетьман проводив козацьким військом на південному сході здобуто від турків 28 липня 1696 р. Озів та в московсько-турецькому мировому договорі 14 липня 1700 р. признано Озів Московщині, а запорожцям, що обсадили вище названі твердині над долішнім Дніпром, велено збуриати ці твердині й залишити доступ до Чорного моря безлюдним. Запорожці протестували проти того й виказували запорозькі права до всього чорноморського побережжя правобіч Дніпра, доки перед 500 роками сягали границі держави великого литовсько-руського князя Вітовта. Це сягання до історичних традицій велико-княжої доби на Україні вназує, що запорозька Січ не була тільки гніздом гультаїв-розбихак, але заступала українські національно-державні інтереси того часу, а не заступав їх у той час гетьман Мазепа, що здобувся на речника цих інтересів щойно в 1708-9 рр. Мазепа нарікав, що запорожців бунтує "пес" Кость Гордієнко, який був непримиримим ворогом Московщини й вибився саме тоді на становище кошового отамана запорозької Січі. Ворожість запорожців до Мазепи в початках XVIII ст. зростала не так з приводу внутрішніх соціально-економічних відносин у Гетьманщині, як радше з приводу уступчивості гетьмана супроти Москви, що будувала твердині своїми залогами на Запорозькій землі та не дозволяла її поширення на південь і доступ до Чорного моря.

13. Відродження козацтва на Правобережжі і його прилучення до Гетьманщини.

Польський король Ян III Собеський, що всю свою увагу присвятив війні з Туреччиною, старався притягнути на свій бік і козаків. Зміряючи до цього, він не зражався тим, що гетьман Михайло Ханенко перейшов на Лівобережжя й серед козаків були більш прихильніші настрої до Московщини, а навіть до Криму чи Туреччини, ніж до Польщі. Коли йому вдалося опанувати в 1675 р. Браславщину, перетягнув на свій бік тамошніх козаків і назначив над ними гетьманом Остапа Гоголя. На північне Правобережжя, що було при Польщі, почали повертати козаки з Гетьманщини та з Запоріжжя, серед них колишній дорошенківський піхотний полковник Семен Палій, що в Гетьманщині був тільки новомлинським знатним військовим товаришем.

Після смерти Гоголя /ї 1679/ немає вісток про нового гетьмана правобічних козаків, аж у 1683 р., коли Собеський пішов на відсіч Відня проти турків, куди пішов також полковник Апостол-Щуровський з своїми козаками, на Україні вів операції проти татар і турків разом з краківським каштеляном Андрієм Потоцьким і молдавським господарем Петричейком козацький гетьман Куницький. Його успіхом було здобуття від турків Немирова - столиці Юрія Хмельницького й літньої правобережної резиденції Дуки й Драгинича. Але, коли Куницький загнав на Буджак, зявилась на його задах татарська орда, що повернула з-під Відня. З великими втратами подався він з кінним відділом через Молдавію на Поділля. З лишена ним козацька піхота вибрала своїм гетьманом Андрія Могилю /ї січня 1684/ і з великими втратами дісталася до Могилева. Коли ж у першій половині березня прибув туди з Немирова Куницький, вбили його козаки.

Коли Собеський після відсічі Відня гонив за турками й обложив Сечени на Угорщині, прибули туди в початках листопада 1683 р. козацькі правобічні полковники Мислишевський, Семен Палій, Булига і Василь Іскрицький з своїми полками. Завдяки їхній допомозі здобув польський король цю твердиню й відпер турецький новий наступ на неї. Після того Собеський залишив дальші воєнні операції проти турків на Угорщині, сам з військом вернувся до Польщі, а для забезпечення її карпатських границь лишив частину литовського війська на Спіжу та 3000 козаків в Ужгороді. Оце єдиний раз стояли козаки залогою на Карпатській Україні, відрізаній від материка угорським кордоном. Як довго ці козаки були в Ужгороді - невідомо; серед голоду й холоду видержували вони боротьбу проти мадярів, що орієнтувалися на Туреччину, багато з них згинуло, решта розбіглася.

Тимчасом у 1684 р. наскочили турки на Могилиних козаків у Студениці, звідки він ледви з 30 верхівцями утік до Немирова. Через те втратив він серед козаків популярність. Частина правобічних козаків під проводом Сулименка перейшла на турецький бік /жовтень 1684/. Сулименко при допомозі турків і татарів пробував здобути від Могили Немирів. Дуже багато невдоволених Могилою козаків почало втікати до Гетьманщини, Семен Палій перейшов на Запоріжжя.

Цей відхід козаків з Правобережжя був не на руку польському королеві, що був одним з організаторів св. протитурецької Ліги під протекторатом папи, що не щадив грошей на вербунок війська, а тим самим і на козаків, тільки призначені для козаків гроші задовго були в польських руках і внаслідок того було серед козаків невдоволення. В склад основаної 5 березня 1684 р. Св. Ліги входили Венеція, Австрія і Польща; Собеський зобов'язався притягнути до неї Московщину й тому заключив польський дипломат Гжимултовський з нею 3 травня 1686 р. "вічний мир".

Щоб притягнути козаків на Правобережжя видав Ян III в 1684 р. універсал, яким надавав козакам для селитьби волості колишніх полків чигиринського, корсунського, уманського, черкаського, калницького, білоцерківського й частину київського, що була при Річипосполитій. Польський сейм у 1685 р. /16.II-29.III/ затвердив всі привілеї і вольності, надані козакам попередніми королями.

Палій використав ці надання короля козакам і вже восени 1684 р. вернувся на Правобережжя. Якийсь час перебував він у Немирові, де весною 1685 р. хотіли його козаки вибрати гетьманом на місце Могилі. Але польський уряд обстанув за Могилю. Супроти того подався Палій з своїм полком на територію колишнього білоцерківського полку, де осів у Хвастові, який укріпив. Він почав скликати до себе поселенців не тільки з українських земель у межах Річипосполитої, але також з Гетьманщини, Запоріжжя й Донщини. Очевидно багато козаків і посполитих, невдоволених з старшинського землеволодіння в Гетьманщині, трибувало до Палія, що в народній словесності став покровителем поневоленого шляхтою й козацькою старшиною народу. За народніми переказами й думами вважав старий дослідник правобічної козащини Володимир Антонович, що причина конфлікту між Палієм і Мазепою була в тому, що хвастівський полковник був представником демократичного, а гетьман аристократичного принципу.

Правда, різниця між суспільно-господарською структурою паліївської Хвастівщини й Гетьманщини була, але не з вини Мазепи. Гетьман не міг спинити процесу зростання панського, старшинського й монастирського землеволодіння, що почався ще за першого Хмельницького. Знову ж Палій, щоб заселити Хвастівщину мусів давати пільги поселенцям, - це практикували навіть польські королі й вельможі та московський уряд, - і паліївська Хвастівщина нагадувала давніші початки козацької колонізації Придніпрянщини. Сам же Палій - як пише козацький літописець Грабянка - "пообсаджував многи городи людьми, осів був як удільний пан, війська свої охотні по Поліссі аж до литовської границі порозставляв, десятини з пасік, індукти /мито за привожені товари/ і всякі приходи з усього Правобережжя аж до Дністра й Случі на себе відбирав". Також і в документальних матеріалах маємо потвердження того, що Палій псбирав медову данину, чинші і всякі доходи з панських маєтностей на київському Поліссі, внаслідок чого селяни не платили податків панам.

Сам Палій жив у достатках і тому ніяк не можна його уважати за представника козацької голоти. Хоч давніше перебував на Січі, - куди вже в часі його колонізації Хвастівщини двічі запрошували його запорозці на уряд кошового отамана, але він відмовився, - разом з Мазепиним військом громив тих заборозців, що займалися "гультайством". З того слідує, що не можна вважати Палія й Мазепу за представників двох противних принципів, тільки навпаки, можна навіть добачувати в їх політичній діяльності деяку подібність. Розуміється, діяльність Палія, як людини з меншою від гетьмана освітою, з меншою владою і серед інших політичних обставин, була звернена головню в напрямі загосподарення Хвастівщини й воєнного промислу. Зате змагання Мазепи й Палія зєднати правобічне й лівобічне козацтво зблизило цих колишніх дорошенківців.

На загосподаровану Палієм Хвастівщину ласим оком споглядав римокатолицький титулярний київський єпископ Андрій Хризостом Залуцький, тому що Хвастів був до 1648 р. маєтністю римокатолицького київського єпископства.

Коли король дав Могилі і Палієві наказ іти походом на Молдавію, а охороняти Україну перед татарами мали польські війська, Палій залишив у Хвастові свого брата Василя з наказом не пускати до твердині ніяких польських залог.

Король і коронний гетьман пропонували Палієві перейти до Чигирину, але той відмовився: через те мабуть рахувався з можливістю неминучого конфлікту з Польщею й тому звернувся до Мазепи з проханням прийняти Хвастівщину під свою протекцію, чому однаке спротивився московський уряд, що не хотів нарушувати "вічного мира" з Польщею. З Москви доручено Мазепі порадити Палієві перейти з своїми козаками на Запоріжжя, а звідтам до Гетьманщини. Це не задовольнило Палія і, щоб посварити Польщу з Московщиною, писав до московського воеводи в Києві, що польський король заключив "таємний договір з бісурменами проти Москви".

Тимчасом восени 1685, під час польської кампанії в Молдавії, вдалося Могилі зліквідувати свого суперника Сулименка в Ягорлику. Сулименка схопили Могилині козаки й відіслали його до Яворова королеві. Проте авторитет Могили серед козаків не піднісся, тому що поляки не виплачували обіцяного жалування. Було це в зв'язку з невдалим молдавським походом Собеського в 1686 р., коли з папського поручення нунцій Паллявічіні почав стримуватися з видачею субсидій на польське й козацьке військо. Правда, Мазепині посланець Савелій Андрушенко оповідав в половині листопада 1688 р. в Батурині, що козаки Могили й Палія одержали від короля по кафтанові і по 5 левків жалування, але це було замало на вижиття. Тому ряди Могилиного війська, що тільки оглядалося на платню, маліли; зате військова сила Палія, що мав "осілих" і "військових", яких удержував з податків індукт, зростала. Заворушення серед невдоволеного Могилою козацтва не вгадали й серед таких заворушень у Немирові з кінцем 1688 р., чи з початком 1689 згинув Могила.

Після його смерті назначив король 4 травня 1689 р. наказним гетьманом Гришка, з чого був вдоволений Палій. Коли коронний гетьман Яблоновський велів хвастівському полковникові йти обороняти Немирів від татар і ягорлицьких козаків, над якими після Сулименка був гетьман Стецько, Палій розгромив татар в околицях Немирова, але після того сам хотів опанувати столицю правобічних гетьманів. Це йому не вдалося, тому що Гришка спомогла польська залога в Немирові, й Палій дістався в польський полон, /жовтень 1689/. На нього посипалися жалі польської шляхти, якій він з своїми козаками дався досить у знаки. Та король цинів Палія й після розгляду скарг на нього звільнив його /30 квітня 1690/. Звільнений хвастівський полковник, хоч запевнив короля і коронного гетьмана про свою лояльність супроти Річчипосполитої, і на доказ того виправлявся на татар, але ці походи робив він разом з гетьманськими полковниками охотницькими Іллею Новицьким, Григорієм Пашковським, і Михайлом Палаженченком, переяславським Іваном Мировичем, київським Константином Мокієвським та лубенським Леонтієм Свічкою. Попри свої походи на татарів, обороняв Палій не тільки своєю Хвастівщиною, але ціле козацьке Правобережжя від польських зазіхань.

Вже восени 1690 р. витиснули поляки козаків Гришка з Немирівщини й король та коронний гетьман задумували примістити цих козаків десь на Подністров'ї, хоч Гришко двічі до кінця 1690 р. просив короля, щоб для його козаків призначити станиці в околиці над Богом. Очевидно, його прохання залишилися безуспішні і в зв'язку з тим клопочеться він у бік Палія. Літом 1692 р. він і Палій разом з королівським комісарем полковником Станиславом Дружкевичем виправилися на татар під Сорску; там Палій підбурив Гришка проти Дружкевича, пустив з водою пором і човни після переправи останнього через Дністер та повідомив татар про малу кількість польського війська. Про Гришка немає більше в джерелах вісток; з іншими козацькими полковниками, що вислугувалися полякам: Павлом Апостолом Щуровським, Яремою Гладким та Василем Іскрицьким у 1691-93 рр. прсбували безуспішно польські війська викинути паліївців з Хвастівщини.

Палій змріяв усунути шляхту з козацької території між Дніпром, Дністром і Случчю; де тільки захопив шляхецькі маєтності, збирав з них доходи й замінював кріпацькі повинності селян військовою або грошевою повинністю супроти козацького війська. При тому Палій брав в оборону ту шляхту, що просила його протекції, а знатним вельможам, з якими старався вдержати приязні взаємини, позволяв користати з частини доходів. У приязних взаєминах був Палій з минським воеводою Христофором Завішею, князями Любомірськими, литовським гетьманом Сапігою, Францом Замойським, урешті в 1694 р. погодився знову з коронним гетьманом Яблоновським. Автім напади паліївців на шляхецькі маєтності не перевищали нападів польського війська, чи козаків у польській службі, що мали охороняти шляхецькі маєтності.

Новим наказним гетьманом на місце Гришка був назначений Самусь Іванович, що перебував у Богуславі. Палій, що в тайні визнавав своїм гетьманом Мазепу, вже не ворогував проти Самуса, тільки посередничав між обома українськими гетьманами. На ділі не Самусь, тільки Палій був душею правобічного козацтва і від нього засягали вказівок, що діяти, і Самусь і інші правобічні полковники браславський Андрій Абазин і корсунський Іскра. Пробував також схилити на бік Мазепи й гетьмана ягорлицьких козаків Стецька, з яким удержував також листовні звязки. З початком 1698 р. приїздив Палій до гетьмана на весілля його небожа Обидовського. На прохання Палія викупив Мазепа з татарського полону князя Крія Четвертинського, зятя Самоїловича.

Після карловицького мира /в січні 1699 р./ польський сейм /16.VI.-31.VII.1699/ постановив знести козачину в київському й браславському воевідствах. Палій, що досі був у приязних взаєминах з Мазепою та за його посередництвом діставав царське жалування за протитатарські походи, сподівався помочі від гетьмана. Та останній не міг помсти правобічним козакам, тому, що московський уряд стояв на непорушності "вічного миру" з Польщею, з якою заключив протишведський союз. Отже прохання Палія до гетьмана, щоб той вислав бодай 2 компанійські сотні до Уманя, на який йшов коронний підстолій Любомірський, залишилося без відповіді. Проте Палій без гетьманської помочі відпер у вересні 1700 польського полковника Ценського, що з 4000 жовнірами підступив під Хвастів. Але серед поляків кружляли вістки, начебто Мазепа прислав на поміч Палієві 10.000 козаків.

Після відпору Ценського замирився Палій з коронним гетьманом Яблоновським, що мабуть приобіцяв Палієві залишити його в спокою. Все таки Палій став душею протипольської змови правобічних козацьких полковників, що відбули нараду в Хвастові; туди також приїздили православний шляхтич Данило Братковський і межиріцький віїт Крі* Косович з Волині. Палій з огляду на своє замирення з Яблоновським і на поручення Мазепи "поводитися сумирно й статочно" рішив не виступати явно провідником протипольського повстання. Формальним провідником став Самусь, що у своїх універсалах почав називатися "його пресвітлого величества війська запорозького гетьман український" та зазначував, що він "з ласки Всемогучого Бога, наймогутнішому па ові й цареві московському, ясновельможному його милість панові гетьманові Мазепі цілою душею присягнув до смерти не опускати й служити вірно на монаршій і рейментарській службі за весь український правовірний народ". Мазепа висловлював перед Москвою думку, що добре було б подати тайно поміч Самусеві, але московський уряд позволив йому тільки для демонстрації тримати військо на правому березі Дніпра в Києві та його околиці.

В серпні 1702 р. хотів визначений польським урядом богуславський підстароста перебрати від Самуса Богуслав, але правобічні полковники почали протипольське повстання. Самусь почав облогу польської фортеці в Білій Церкві; Палій вислав йому спершу 1500 своїх козаків на поміч, але відтак в осени пішов сам на фортецю і здобув її підсту-

псм 2 листопаді. В козацькі руки дісталися також інші польські фортеці на Україні: Бердичів, Ремирів і Бар. Козацькі загони підходили під Камянець Подільський, народні протипольські рухи почали охоплювати волинське й руське воевідства. В тому самому часі шведський король Карло XII заняв етнічну Польщу й розвідчі відділи його генерала Штенбока діяли між Ряшевом і Львовом. Витворилася ситуація подібна до Хмельниччини, тільки що ні Палій, ні Самусь не пробували зв'язатися з шведами, тому що вони орієнтувалися виключно на Мазепу; знову ж останній такж не думав тоді про зрив з Московщиною й думав перевести злуку всієї України під протекторатом царя. Через те польські вельможі використали ту обставину, що цар за всяку ціну хотів їх мати за союзників проти шведів, і польський польний гетьман Адам Сенявський зібрав польські сили проти козаків. На Волині почала польська шляхта лютуватися на українських повстанцях; між іншим смертю заплатив за свої зв'язки з Палієм шляхтич Данило Братковський. В початках 1703 р. заняли поляки знову східне Поділля; полковник Абазин з 600 козаками ставив коло Ладижина опір, але в часі бою дістався до неволі, на тортурах зізнав перед київським воеводою Йосифом Потоцьким, що провідником руху є сам Палій. Та інші правобічні полковники Палій, Самусь і Іскра укріпилися в Білій Церкві, Богуславі і Корсуні й до них напливали розпрошені по Правобережжі повстанці.

Палій відпекувався участі в повстанні, щоб могли нагязати переговори з впливовими польськими чинниками і тим способом досягнути від них повернення прав і вольностей правобічного козацтва, знесених сеймом 1699 р. Саме тоді в початках північної війни, вже деякі польські магнати почали сумніватись щодо користи Польщі в союзі з Московщиною; серед них почала дозрівати думка про фронт проти неї в союзі з Швецією і Туреччиною та з приєднанням козацтва. У відношенні до козацтва така концепція наvertsала до політики Яна III Собеського. Його речником став спершу також коронний гетьман Бронім Любомірський. З ним був Палій здавна в дружніх взаєминах. Протекцією Любомірського заслонювалася шляхта, коли висилала послів до Палія. Сам коронний гетьман вів хамелеонівську політику між москвофільською та шведофільською партіями в Польщі, аж урешті дня 5 жовтня 1704 р. упокорився цілком перед Августом II.

Шведофільська партія в Польщі, як також і Любомірський, розголошували з кінцем 1702 р. про Мазепину сміч правобічним козакам, а це тому, щоб серед поляків викликати ворожі настрої до царя - зверхника Гетьманщини. В зв'язку з цими поголосками уряд Августа II поробив заходи в московському, щоб той вплинув відповідно на Мазепу. Тоді цар велів 8 січня 1703 р. Мазепі розставити сторожі над Дніпром, щоб не пропускали на Правобережжя гетьманських козаків, та вплинути на Палія й Самуся, щоб вони відступили від свого "мерзенного наміру" та звернулися проти спільного ворога: шведів і їх прихильників. Зокрема звивав цар Палія і Самуся це вчинити. Але перед королем заперечував цар причетність до повстання гетьманських козаків та заявив, що він вислав упімнення Палієві й Самусеві, хоч вони є королівськими підданими. Знову ж Мазепа відмовився перед польськими гетьманами сконфіскувати майно Палія в Києві й доводив, що білоцерківський польський командант Галецький без спору видав замок у руки Палія. Виказував, що неможливо переконати Палія, щоб він віддав Білу Церкву без ніякої умови й запевнення йому ненарушимості й безпеки. Але обіцявав гетьман зробити все, що зможе. Хоч самій Гетьманщині не грсзила тоді небезпека від шведів, все таки Мазепа обіцявав піти назустріч проханням коронних гетьманів і, якщо буде царський наказ, помагати їм проти шведів і правобічних повстанців. Але домагався наперед асекурації в імені короля і Річипсполитої з підписами короля і сенаторів на те, щоб його приходу на територію польської держави не вважали за приток до порушення договорів. Обіцявав після одер-

жання такого забезпечення вислати його цареві і його наказів слухати. Але з листі до керманіча московської політики боярина Федора Головіна підсував Мазепа московському цареві думку, чи не краще було б узяти Білу Церкву, поки ще Палій не вернув її королеві. Колиж знайде потреба звернути її Польщі, то в такому випадку навіть ще більшою буде царська зичливість до короля й Річипосполитої, якщо ця твердиня буде повернена з царських рук. Тим способом старався Мазепа зробити свою прспозицію приємливою царезі.

Коли в початках 1703 р. белзький воєвода і польний гетьман Адам Микла Сенявський зближався до Білої Церкви, явився цілком випадково посередник для навізання переговорів між ним і Палієм. Лівонський шляхтич Йоган Рейнгольд Паткуль, що був передше на службі Августа II, а в 1702 р. перейшов до Петра I, вертався саме тоді з Відня через Поділля. До нього звернувся Сенявський з проханням, щоб він, як царський післанець, намовив Палія добровільно уступити з білоцерківського замку.

Дня 3 лютого 1703 р. післав Паткуль Сенявському звідомлення з своїх перших заходів у Палія. Хвастівський полковник заявив, що "деки сонце в небі сяє", не віддасть Білої Церкви, хіба тільки на виразний наказ Мазепа. Паткуль показував йому королівський універсал з зазивом, щоб він вернувся до послуху королеві, від якого і від царя дістане нагороду, тому що бажанням останнього є найтісніший союз з Річипосполитою проти спільного для обох держав ворога; а цей союз стане не скорше, аж настане давній спокій на Україні. Автім ще в догворі обох держав у Москві 1686 р. цар признав за Польщею Білу Церкву й усе Правобережжя. Паткуль доводив Палієві, що він своїм поступанням перешкоджує успішній війні проти шведів. На це Палій відповів Паткулеві, що він, навпаки, задля добра самої Річипосполитої взяв Білу Церкву, щоб вона не дісталася шведам, тому що Польща не має настільки сил, аби перед ними оборонити свої твердині. Тоді заявив Паткуль, що в такому випадку повинен він вернути замок на перше домагання його власника; зазначував, що при Абазині знайдено його листи, які виявляють його участь у козацькому повстанчому русі. Але всякі переконування Паткуля не осягнули нічого. Навіть у справі перемиря на час війни з шведами заявив Палій, що мусить у цій справі прозумітися спершу з Мазепою. Нічого не помогли й докори Паткуля, що Палій не гідний королівської ласки, ні погроза, що Палій за свою впертість стратить царську ласку. Але хоч Паткуль представив Палія перед Сенявським як бунтівника й найбільшого злочинця, все таки радив йому не наражувати своїх сил у боротьбі з таким сильним і завзятим ворогом; радив заспокоїти козацьких повстанців проголошенням амнестії, а Палія здати на царський гнів, який Паткуль обіцяв викликати. Паткуль приобіцяв також Сенявському поїхати до Мазепа й розвідатися, наскільки він допоможе полякам у приброщанні Правобережжя, або наскільки він зв'язаний з діянням Палія.

Перед своїм виїдом з Білої Церкви в початках березня 1703 р. Паткуль востаннє переговорював з Палієм і його взяв хитрий хвастівський полковник. Паткуль почав уважати Палія за добру людину, що може прислужитися королеві; тому радив, що треба з ним лагідно переговорювати, бо він має велику повагу між козаками й через нього, якщо дізнає якої ласки, можна буде повернути до послуху Річипосполитій цілу цю країну. Палій зявляв Паткулеві, що віддасть Білу Церкву на царське доручення, заявив себе вірним слугою короля, Річипосполитої і Сенявського й непричасним до того, що сталося на Україні; Білою Церквою заволодів Палій тільки на благаання її команданта.

Сенявський підхопив пораду Паткуля ще з першого листу до нього /з. II/ й був певний, що дістане Білу Церкву шляхом переговорів; тому не зважав на докори деяких магнатів, що бажали її добути військовою силою, своїм універсалом з табору під Данковом /24 лютого 1703/ проголосив амнестію козакам з тим, щоб вони жили в майбутньому пра-

вами й звичаями добрих підданих та занехали повстання й заколот публичного спокою. Палієві ж, рейби у відповідь на його заяву, що він заволодів Білою Церквою на те, щоб вона не попала у ворожі руки, обіцявав Сенявський побільшити на найближчому сеймі почесні й маєтності, якщо він віддасть білоцерківський замок з непорушеними укріпленнями й причиниться до заспокоєння України.

Сам Палій, що втратив надію на прилучення Правобережжя до Гетьманщини, рішив скористати з мирних пропозицій Сенявського й Пактуля та навязати перервані через воєнну акцію свої звязки з коронним гетьманом Любомірським. Відіслав до нього його і королівського післанця ротмістра, Монгу, задержаного якийсь час у Білій Церкві, та виправдувався, що не міг його відпустити скорше, тому на Білу Церкву машерували коронні війська під проводом польного гетьмана й литовські з князем Вишневецьким на чолі; обіцявав відпустити також полонених поляків. Щодо пропозицій Любомірського заявляв Палій, що не може на ніщо рішитися без волі монархів; але заявляв свою готовість до участі у війні, на яку зотягав його Любомірський, якщо тільки дістане відповідні доручення. Просив коронного гетьмана, щоби заборонив своєму війську чинити кривду християнському населенню, що повертає вже до своїх селищ; заявляв, що він видав своїм підвладним сувору заборону це чинити й каратиме тих, що не послухають. Урешті обіцявав шляхті, що охоронятиме її безпечне володіння й пожиткування маєтностями, та висловлював бажання, щоби публичні дороги були спокійні й безпечні для купців, щоби процвітали давнім звичаєм торговельні звязки, та щоби усякі перешкоди до супокійного життя були усунені.

Про нахил Палія до миру повідомив Любомірський короля, який погоджувався навіть надати якусь маєтність Палієві з огляду на жахливу тогочасну ситуацію для Польщі. До Мазепи доходили чутки, що коронний гетьман мав навіть обіцявати Палієві Білу Церкву на завжди, якщо він буде прихильний Річипосполитій і Любомірським. Також сеймик шляхти київського воєвідства під Лугинами вислав 4 липня 1703 р. до Палія прохання в справі дозволу на поворот до своїх маєтностей. Для шляхти, що бажала мирним шляхом дістати від Палія дозвіл на безпечне користування своїми маєтностями на Правобережжі, байдужим було те, що він задержував білоцерківський замок для себе. Літом 1703 р. поляки спокійно передавали собі відомості про зміцнювання Палієм білоцерківської фортеці й перестали на короткий час турбувати нею московського резидента.

Здавалось би, що коли Палій замирявся з поляками, то чинив це за порадою Мазепи, який давніше дораджував йому сидіти тихо. В дійсності порозуміння Палія з Любомірським було не на руку нашому гетьманові, бо перечеркувало його наміри об'єднання України під своєю булавою. Залишення Палія і козаків на Правобережжі при їх вольностях могло притягнути в цей бік і запорозьких і лівобічних козаків, що чимраз дужче відчували на собі московську руку та вважали справником московських тягарів свого гетьмана, в їх очах вірного московського слугу. Звязки Палія з Бронімом Любомірським, що вів переговори з шведським королем у справі детронізації Августа II, непокоїли Мазепу, що в тому часі не думав ще цілком про союз з Швецією та її партією в Польщі проти Московщини, тільки навпаки, змагав об'єднати Україну під царським протекторатом. Тому переговори Палія з Любомірським без порозуміння з ним викликали в нього недовіря до хвастівського подкавника.

Вже в лютому доносив Мазепа Головінові, начебто Палій обіцяв перед коронним підкоморієм Крієм Любомірським, братом коронного гетьмана й рішучим сторонником шведів, що відступить Білу Церкву царським ворогам. Тому гетьман піддавав московському урядові думку, виманити Палія до Києва й зайняти Білу Церкву на царське ім'я. Але

гетьман цілком не погоджувався з московським урядом у тому, щоби Білу Церкву передати після Польщі. В березні 1703 р. писав він у "Приказ Малья Росії", що він не може брати на свою душу гріха за те, щоби наперед намовити Палія, Самуся й Іскру до послуху, а після віддати їх у неволю; бо він не може запевнити їх, що вони не понесуть ніякого убутку в своєму здоровлі і в пожитках. Про відносини на Правобережжі писав гетьман з Батурина /25.V.1703/ до Федора Головіна: "Про Палія, Самуся й Іскру доношу вашій вельможності, що сидять смирно й ніяких з дяхами не чинять зачіпок і проїзд всяким купецьким та іншим людям, так у Польщу, як і до Не, є вільний, тільки щораз примножується до них гультайства, особливо із Запоріжжя". Далі Мазепа натякав, що Паліїв сотник виговорився в Києві перед духовними особами про тайні звязки хвастівського полковника з запорозьким кошовим отаманом Костем Гордієнком. Знову сам Палій мав по-п'яному виговоритися в Києві так: "Пан гетьман нам у потрібному часі військової помочі не давав; якщо і далі не даватиме, то піддамося полякам, і не знаю, як тоді і на Задніпрі буде". Очевидно все це було сказане на те, щоб спонукати московський уряд піти назустріч гетьманському бажанню прилучити Правобережжя до Гетьманщини.

В червні 1703 р. дістали Палій, Самуся і Іскра царські грамоти з упімненням, що вони покорилися королеві Августові II. й звернулися війною проти шведів та їх союзників. Вони радилися в Мазепи, що їм діяти; гетьман відписав, що вони скорилися царській волі, але устно порадив таємно післанцем, щоби правобічні полковники "дожидали дальшого виразнішого "царського" указу, як далі там жити і як з поляками поступати мають". Тимчасом переконував Мазепа царя і Головіна, що не слід спішитися з поміччю полякам проти правобічних козаків. Коли коронний гетьман Любомірський знайшовся в протимосковському таборі, переконування Мазепи знаходили послух у Москві й справа приборкання правобічних козаків Московщиною проволікалася до початків 1704 р.

З початком 1704 р. перейшли на Лівобережжя Самуся і Іскра; від першого, як правобічного гетьмана, прийняв Мазепа гетьманські клейноти в Ніжині 4 лютого. На Правобережжі залишився самотній Палій, що не зважав на московські погрози й не віддав Августові II Білої Церкви. З початком березня цар передав литовському послові Потієві нову грамоту до Палія. В ній докоряв цар останньому за те, що він задержав Білу Церкву й розголошує, начеб то це велів йому так поступати цар, чим викликає непорозуміння між царем і королем та нарушує договір між обома державами. Цар наказував Палієві, віддати королеві білоцерківську фортецю й, скоряючись королівській волі, воювати проти спільного ворога-шведів; у противному разі грозив, що велить московським і гетьманським військам наступати на Білу Церкву й після її завяття віддати в державу короля.

Саме в тому часі шведофільська партія в Польщі завязала варшавську конфедерацію; при ній опинився 9 березня коронний гетьман Бронім Любомірський, що після ув'язнення Августом II синів Яна III Собеського мав вигляди на королівську корону. Про приязні взаємини між цим кандидатом на короля і Палієм подавав Мазепа в березні алярмуючі вісті до Москви. Врешті в квітні дістав Мазепа давно вичікуваний царський наказ іти з військом на Правобережжя проти прихильників шведської партії.

В травні 1704 р. переправився Мазепа з військом через Дніпро в Київ і закликав до походу також правобічних полковників Іскру, Самуся й Палія. Останній, коли йшов до Мазепи, не здогадувався, що його там чекає. Не зважаючи на довголітню приязнь, Мазепа не хотів боронити Палія перед царем, сердитий на хвастівського полковника за його неслух, тільки ще обтяжував його новими доносими про його

зв'язки з Любомірським та виказував, що Палій через свою п'ятику нездібний кермувати полком і через те потурав він повстанчим рухам на Правобережжі. Причини цієї несподіваної ворожнечі гетьмана до свого довголітнього приятеля слід дошукуватися в його обаві, щоб у критичній ситуації не сталося з гетьманом те, що колись з Брюховецьким; адже серед козацтва був зненавиджений Мазепа за свою відданість Москві до 1704 р. більше, як свого часу Брюховецький.

Формальною причиною задержання Палія були його обвинувачування за участь у народніх рухах проти шляхти. Палій боронився перед Мазепою тим, що він заборонив своїм полчанам заціпати шляхту. Але гетьман не вірив запевненню полковника й, коли він відмовився добровільно їхати до Москви, взяв його під варту. Чотири сотники полтавського полку мали донести Мазепі, начебто Палій підбурював їх проти своїх панів і орендарів.

Хоч ув'язнення Палія не викликало поважного протимазепинського відруху серед паліївців, яких гетьман старався по змозі задобрити, все таки цей вчинок Мазепи помстився пізніше на ньому самому; в часі його розриву з Московщиною пробував московський уряд у 1709 р. використати популярність Палія для прихилення народніх мас на свій бік. Не пішли тоді за Мазепою й правобічні козаки, серед яких приходив до значіння в тому часі зять Палія Антін Танський. Інтуїтивно відчув Тарас Шевченко, що причиною погрому шведського й мазепинського війська під Полтавою було неповіднання гетьмана з хвастівським полковником.

Очевидно, коли Мазепа ув'язнював Палія, скомпромітованого своїми зв'язками з Любомірським, як сторонником шведської партії в Польщі, не мав тоді ще наміру зривати з Московщиною. Інакше ніяк не можна вяснити, чому Мазепа не використав відповідної в тому часі нагоди для розриву з Московщиною. Саме тоді цар Петро I перебував в Інгрії, зайнятий облогою Нарви. В Польщі господарив шведський король Карло XII; прихильна йому партія серед польської шляхти вибрала дня 12 липня 1704 р. королем Станислава Лещинського, наслідком чого починалася домашня війна між прихильниками останнього й Августа II. Мав, отже, Мазепа змогу виступити проти Петра I і Августа II та ввести в життя союз України з Швецією, як двох рівнорядних держав. Та він уперто тримався тоді царя.

До царського табору під Нарвою приїхав 30 червня 1704 р. уповноважений Августа II хелмінський воєвода Тома Дзялинський, що 30 серпня заключив новий союзний договір між Польщею Августа II й Московщиною. В одній /4/ статті цього договору зобов'язувалася остання змусити Палія, щоб він звернув Річипосполитій опановані ним фортеці й місцевості на Правобережжі найпізніше перед майбутньою польською кампанією проти шведів; за це мав він одержати від польського уряду амністію. Місля того велів цар Мазепі відібрати від Палія Білу Церкву й інші міста, а його самого за його спротив арештувати.

Тимчасом Мазепа випередив цей царський наказ ще перед нарвським договором, але цілком не думав віддавати полкам Правобережжя. Проте між ним і царем не прийшло з цього приводу до непорозумінь. Ще в попередньому році, викликаний до Москви в справі Білої Церкви, гетьман переконав мабуть московські урядові круги, що не треба спішитися з поверненням попереднього стану на Правобережжі. Тому після нарвського договору писав Головін до московських послів у Польщі Григорія Долгорукого й Паткуля, що хоч "Палій сидить уже в Батурині за караулом і Білу Церкву гетьман вірними людьми осадив, проте не треба полякам цього так легко сповіщати, але показувати, неначе це дуже багато труднощів буде при відбиранні цієї твердині й ніби Палієві одностумці хотять її ще обороняти". З того видно, що цей керманіч московської політики не вшов у розріз з намірами Мазепи. Супроти того проволікалася справа звернення правобережжя Річипоспо-

литій, не зважаючи на раз-у-раз поновлювані польські заходи. Свари між партіями Лещинського й Августа II в Польщі були на руку українському гетьманові.

В часі побуту Петра I в Городні з кінцем 1705 р. представники Польщі канцлер кня. Радзівіл і коронний маршал Денгоф знову домагалися звороту Правобережжя. Московський уряд погодився з тим, що спершу буде проголошення амністії для правобічних козаків. У зв'язку з цим договором подав цар інструкцію Мазепі, що тільки після проголошення амністії повинен він передати королівським комісарям правобічні міста. Зновуж Август II поручав своїм комісарям ще й подбати, щоби гетьман забрав на Лівобережжя справників і учасників козацьких рухів.

Але ст II уявляв собі надто оптимістично відзискання Правобічної України. Мазепа, до якого він послав своїх комісарів, не думав віддавати Правобережжя і старався переконати на свою користь увесь московський уряд. Ще в 1705 р. доводив він Головінові, що крім труднощів у переданні Правобережжя, заходить ще й небезпека для Гетьманщини: через Правобережжя Польща сусідуватиме із Запоріжжям і Кримом; зновуж населення Гетьманщини, а головню пограничних полків перяславського, лубенського й миргородського, яких мешканці мають на правому березі багато давніх ґрунтів і вґіддя, переходитиме туди, щоб ухилитися від повинностей. Також старався гетьман вмовити, мов би то в договорі 1686 р. не уступлено Польщі Правобережжя зовсім, тільки тимчасово залишено їй на уживання до часу остаточної згоди й розмежування. Очевидно, комісари не могли дійти з Мазепою до ніякого порозуміння в цій справі; тому робили далі заходи в московських кругах.

У вересні 1706 р. прибув до Києва, де тоді перебував московський канцлер Гаврило Головін, мазовецький воевода Коментовський. Він в імені уряду Августа II запитав між іншим канцлера, чи буде звернена Польщі Біла Церква. Головін відповів, що її вже давно були б звернули, якщоб не вступили шведські війська на Волинь. Опісля канцлер і цар рішили, що можна впустити до правобічних міст польські союзні війська, але в меншій кількості від московсько-гетьманських залог, тому що - як писав цар - "нікому не можна тепер довіряти". Правдоподібно, що недовіря в Петра до його польських союзників викликав своїми переконуваннями Мазепа.

Коли з кінцем 1706 і з початком 1707 р. цар з своїми прибічними дорадниками перебував у Жовкві, приїздили туди двічі, в грудні 1706 р. та в лютому 1707 р., польські державні діячі з-під стягу Августа II. Вони постійно домагалися правобічних фортець та висловлювали свої побоювання, що Мазепа ради запорожців стоятиме за "бунтівників та за землі, які згідно з "вічним миром" мали бути незаселені, але на яких оселилися і живуть козаки. З московського боку відповідали, що за "бунтівниками" нікому обставати не буде дозволено, тим більше, що Палія схоплено й замкнено в далекій сибірській в'язниці; Мазепі ж велить цар приборкати по змозі Самуся та Іскру. Обіцявали повернути Річпосполитій Білу Церкву з Правобережжям та придержуватися границь визначених "вічним миром". Мазепу, що був присутнім на цих московсько-польських переговорах, заспокоював цар тим, що упередить його про час, коли приїде польська комісія приймати Правобережжя; отже правобічні козаки зможуть заздалегідь перейти з своїм майном до Гетьманщини, щоб уникнути відповідальности за участь у повстаннях Палія, Самуся й Іскри. Але коли примас Станислав Шембек повідомив 7.VIII.1707/ московського канцлера про виїзд польських комісарів у дорогу, цар дав наказ Мазепі не віддавати Правобережжя й вимовлятися тим, що не має власноручного царського наказу. Це підбадьорило гетьмана й він піддержував на дусі правобічних полковників, старшину й козаків, щоб усі вони залишилися в своїх оселях до відповідного наказу.

Колиж до Мазепи звернувся один з визначених комісарів - волинський каштелян Вельгорський, заявив йому гетьман, що перебрати Білу Церкву й інші правобічні міста зможуть комісари тільки тоді, коли матимуть новий наказ з власноручним царським підписом. Аби зломати впертість Мазепи, грозив Вельгорський, що польське військо й без участі гетьмана силою візьме Правобережжя. З того приводу писав Мазепа до Головкина, "що без кровопролиття не обійдеться", й нарікав, що козацькі війська розпорошені: "одні в Польщі, другі в Бихові, треті на Волині, четверті в Казані, а зі мною залишилися такі, що знесилені працею при будові твердині, стратили коні і самі голодні й голі мало що не падають від подуву вітру. - Певно, - розважував гетьман, - що кожного приватна річ повинна уступити перед загальною користю", що йому "важко знати справжні царські наміри", чому цар робить свому союзникові такі уступки, але він - гетьман не сподівається "від такої політики добра".

"Коли вже така воля великого монарха, - писав далі Мазепа - що би віддавати Білу Церкву й інші українські міста, то бодай нехай би міністри царського величества з польськими міністрами ствердили й ухвалили, щоби поляки не цікавилися городами й містами, які є близько Дніпра - Каневом, Черкасами, Чигирином та іншими, які залишила була пусткою генеральна комісія в часі установаження вічного договору за короля Яна Собеського".

З натяку Мазепи про схильність царя уступити Правобережжя видно, що комісари представили гетьманові царський наказ. Але цар тайно доручав гетьманові відмовити. Видна це з царського листа до Мазепи з Тихчина /І.Х.1707/. Петро I повідомляв у цьому листі, що незабаром прибудуть до гетьмана комісари для перебрання від нього Правобережжя, але радив йому поводитися з ними так, як про це вони оба вже часте устно говорили й докладно розмірковували, а саме, що ні при сучасних обставинах, ні після скінчення війни з Швецією, ніяк не можна віддавати Правобережжя. Хоч не сумнівався, що Мазепа тримає ще в свідомій пам'яті всі ці міркування, все таки ще раз йому їх пригадував, маючи очевидно свої власні причини. А саме, коли б Гетьманщина втратила Правобережжя, то тоді /цар мав на думці після війни з Швецією воювати з Туреччиною/ був би утруднений перемарш московського війська до волоських границь. Цареві залежало далше на тому, щоб на правобережжі ніяка держава не удержувала зв'язків з турками й татарами на некористь царській державі. Через те цар доручав Мазепі відповісти комісарям, що він, гетьман, не може їм віддати Правобережжя, доки не дістане спеціальної грамоти з власноручним царським підписом; якщо ж комісари показували йому царський лист, то може їм відповісти, що це стара грамота, або що без власного царського підпису. Як-не-як, а гетьман мусить старатися якимнебудь чемним способом відмовити.

Подібно як цар крутив канцлер Головкин. Щоби не допустити до польсько-шведського замирення, про яке альямували його польські москвофіли, коронний гетьман Сенявський і кувявський єпископ, вислав Головкин до коронного війська думного дяка Омеляна Українцева. Тому що не мав обіцяних для польського війська грошей, дав канцлер дякові тільки лист до Мазепи, нібито з наказом віддати Правобережжя. Але одночасно післав Головкин післанця з листом до українського гетьмана, щоб він не віддавав. Цей лист дістав Мазепа вже 18 жовтня. Отже поступування гетьмана супроти зазивів Вельгорського і Сенявського було Московою одобрено.

Але поляки доміркувалися, що це москалі крутять і тому місія Українцева з листом до Мазепи не вдалася. Керманічі польських москвофілів не задоволилися ні привезеними ним 20.000 рублів для війська, бо сподівалися звиш 100.000, ні листом до Мазепи. Після балачки з ними боявся Українцев навіть вручити їм цього листа, тому що кувявський єпископ заявив, що коли і цей лист виявиться неправдивим і Мазе-

па не віддасть Правобережжя, то Річпосполита може зовсім відвернутися від царя. Та Головкін не був вдоволений з такого поступку Українцевя; повчав 66-літнього слугаку, щоб він таки віддав полякам його листа до Мазепи й запевнив їх, що гетьман за цим листом віддасть їм Правобережжя, та що начебто з царської канцелярії вислано вже листа до царя, аби він від себе післав наказ Мазепі.

Після того одержала царська канцелярія 23 жовтня 1707 погрози від Сенявського й киявського єпископа. Головкін і Шафіров відповіли їм закидами про багато їх власних несправностей та радили їм помірковувати, що може з ними скоїтися, якщоб вони пішли на Україну. Одночасно московські канцлер і віцеканцлер остерегли Мазепу та повідомили про це все царя. Саме того самого дня /23.X/ останній відповідав Головкіну на його лист з 10 жовтня; радив порозумітися з Меншиковом та заявити Сенявському /"ажели станет домагатца, а пока молчит и вам молчат"/, що він, цар, сам вяснить коронному гетьманові труднощі, які заходять при передачі Правобережжя. І справді, з Полоцька 28 жовтня написав цар до Сенявського, якому вяснював, що, з огляду на марш деяких ворожих військ у напрямі Києва, не може віддати Правобережжя. Але і Сенявський у своїому листі до царя з Бережан 24 листопада і делегати від коронного війська в канцлера Головкіна в Бересті з кінцем жовтня - киявський єпископ Шанявський, мазовецький воевода Хоментовський і коронний маршалок Денгоф домагалися таки віддачі Правобережжя. Головкін, як тільки міг, старався заспокоїти делегатів, про що опісля сповіщав царя. На ті листи свого канцлера з 22, 24 і 30 жовтня відповідав цар і 9 листопада й не у всьому одобрював тактику Головкіна. Цар був невдоволений тим, що останній звелів Українцеву віддати полякам листа про повернення їм Правобережжя; найкраще слід було відмовитися тим, що литовський гетьман Вишневецький мало що не з усім своїм військом перейшов на шведський бік.

4 листопада запитував Мазепа Петра I, що йому робити, коли польське військо проти його волі займатиме кватири на Україні. У відповіді радив цар, щоби гетьман розставив хоч у малому числі своє військо постоем на Правобережжі, а перед поляками відмовився тим, що там уже стоять козаки. В справі Білої Церкви відмовитись тим, що це місце брата литовського гетьмана Вишневецького, який зрадив, отже цар велів Мазепі задержати її до часу. Царська порада задовольняла Мазепу. 21 грудня повідомив він з Батурина канцлера Г. Головкіна, що Сенявський хотів розмістити коронні війська в київському, браславському і подільському воевідствах, але він, гетьман, йому відписав, що "того вчинити не можна, тому що в браславському і в київському воевідствах мало що не всюди живуть козаки, мають своїх полковників і сотників, а і в подільському, вниз ріки Дністра й Бога, також усюди находяться козацькі оселі під гетьманською владою. Переведення наміру Сенявського довело б до поважних непорозумінь, бо певне козаки не захотять допустити до себе польських відділів. У кожному разі писав Мазепа до правобічних козацьких полковників і старшини, щоб вони польських "зимових постоев у згаданих воевідствах не допускали".

Через московського резидента при уряді Августа II Дашкова вислали Сенявський, Шанявський і Денгоф 28 грудня 1707 р. лист до царя з висловленням надії, що врешті Дашков привезе їм автентичний наказ Мазепі віддати Правобережжя. У відповідь їм цар знову писав 31 січня 1708 р., що він уже дав наказ українському гетьманові віддати Білу Церкву, як тільки коронний гетьман надішле свою залогу, та вивести козацьке військо, якщо ворожий наступ на це позволить. При тому цар висловлював своє бажання, щоб Сенявський призначив до білоцерківської фортеці певного й тямущого коменданта з певними людьми, та звелів йому діяти за вказівками Мазепи, якщоб наблизився ворог. Таку уступчивість виявляв цар супроти поляків тому, що Карло XII почав чимраз більше загрожувати московським позиціям у Річпосполитій. Тому цар велів також Мазепі іти з козацьким і регулярним військом до Хва-

ства й обороняти свої позиції на Правобережжі. З ним мав зеднатися Сенявський, якому цар радив відступати потроху аж до України.

Однак Сенявський був невдоволений тим, що цар велів Мазепі віддати лише Білу Церкву, інші ж замки аж тільки згодом. Тому в листі з 24 лютого 1708 р. просив він царських міністрів, щоби бодай тимчасово були повернені ще Бурсунь, Богуслав й інші близькі до Білої Церкви фортеці, тому що залога останньої без кінноти вдержатися не зможе, а здобути харч для піхоти й кінноти не буде змоги, якщо повіт не буде цілком у розпорядженні Річчосполитої. Крім того побоювався сварок з козаками, якщо останні залишаться на Правобережжі й не будуть залежні від нього. Те саме повторював він у своїх листах до царя і його міністрів з 26.III та 5.IV в справі повернення усього Правобережжя та Ягорлику, як також звороту Мазепою маєтностей коронному обозному. Але військові події не дозволили полякам перебрати навіть Білу Церкву в 1708 р.

З Горків 6 серпня 1708 р. повідомляв цар Сенявського, що він велів Мазепі вислати йому на поміч другий козацький 10.000 корпус, але під умовою, що він подбає про харчі для козаків, тому що післані з першим козацьким корпусом у Польщу полковники жалілися Мазепі на нестачу харчів. Самому ж Мазепі велів цар стояти між Дніпром і Прип'яттю й стежити за рухом шведів. Захоплені "язики" розповіли, що ворог де-далі більше спрямовує свій похід на Україну, тимто Мазепа покищо ніяк не повинен залишати Правобережжя. З тієї ж причини вказував цар Сенявському неможливість вернути Польщі відібрану від Палія частину України та маєтності Любомірських з твердинею Полонне. Аж після щасливого кінця протишведської кампанії обіцявав цар повернути Правобережжя.

Серед цих дипломатичних торгів за Правобережжя був Мазепа справжнім його правителем від ув'язнення Палія до протимосковського зриву. Завдяки тому, що московський уряд відкладав справу повернення Правобережжя, не без гетьманської намови, дістає на короткий час титул "гетьман обох боків Дніпра" реальний підклад. Без конфлікту з Московщиною потрапив Мазепа поступати проти договору вічного миру між союзниками.

Стиснена в 1703 р. до Палієвої Хвастівщини й Білоцерківщини правобічна козаччина починає від весни 1704 р. стихійно відроджуватися в київському, браславському й частинно в подільському воєвідствах. Населення території між Дніпром, Случчю і Дністром перетворюється здебільша в козаків; провідники тамошніх селянських повстанчих відділів стають козацькими полковниками й сотниками та підлягають владі Мазепи. До 1709 р. було на Правобережжі 7 козацьких полків: білоцерківський, богуславський, корсунський, чигиринський, уманський, браславський і могилівський. Білоцерківським полковником призначив Мазепа після ув'язнення Палія Михайла Омельченка, богуславським залишався /до 1713 р./ Самусь і корсунським Гекра; чигиринський полк відновив сам Мазепа і назначив полковником Галагана. На Поділлі й Браславщині стали полковниками провідники народніх рухів. З них відомий є могилівський полковник Федір Шпак. Згодом захопили Могилів, Бинницю і Браслав два інші провідники селянських повстанчих загонів - Сава Волошин та Іван Григораш /Іваненко/, що називав себе також дубосарським полковником.

Опановуючи Правобережжя, не робив там Мазепа радикальних змін. "Віддавши для певних причин пана Семена Палія від уряду полковництва", залишав гетьман його наступникові вільну руку в адміністрації полком. У цьому наслідував Омельченка Палія. Ось висилає він сотню козаків до шляхтича Олександра Рудницького, що виорендував у львівського єпископа Йосифа Шумлянського маєтності київської митрополії і Печерської Лаври в радомиському повіті. Коли Рудницький жадає від селян податків, Омельченко заборонив йому побирати. До того самі селяни відмовилися від повинностей Рудницькому. 9 вересня

1704 зібралися вони на раду й вислали послів до Омельченка з пропозицією, що вони будуть йому, так як передтим Палієві, віддавати всякі "інтрати" /доходи/ та виконувати повинності. При тому жалілися на утиск з боку Рудницького. Останній, довідавшись про це, їхав жалітися до Мазепи, але сотник з Омельченкового полку Піхоцький завернув його з Радомишля й полковий осаул Тишко під ескортою козаків відправив його назад до його дому в Унині. Відїзджаючи від Рудницького, наказав Тишко всім громадам не давати "інтрат" цьому державцеві без відома гетьмана й білоцерківського полковника. Коли Рудницький виїхав ще раз до Мазепи під Любар, там гетьман і Омельченко дозволили йому зібрати "інтрати" тільки за останній рік і то не разом.

Козацька стихія привела за собою не тільки міщан і селян, але й шляхтичів /нераз польського походження/, що сприялися разом з козаками й селянами проти своїх одностанових суперників. Власники села Березівки в Радомищині: Адам, бувший хорунжий панцирної роти пана Більги, та Ян Прушинські разом з березівськими селянами напали на село Мінійки, власність шляхтянки Олени Лемішевої. Березівські селяни, "покозачившись", 5 літ сіяли на полях, косили сіножаті, ловили рибу в ставі й присвоїли собі майже всі пожитки на ґрунтах Лемішевої, яка даремно домогалася від них десятини. Шляхтич Іван Лабенський та селяни з Скуринець і Токів у Браสลавщині напали на містечко Селище, маєтність Казимира Вінкентія Чарнецького, й опісля 7 літ користувалися його полями, лугами й лісами, та не платили за це десятини. Шляхтич Іван Кузьминський піддався під протекцію могилівського полковника Сави Волошина й при допомозі його козаків знищив маєтність Олександра Грушинського містечко Вербівець. Навіть у часі постою Мазепи з військом на Волині без його відома наймала шляхта його козаків для поражунків між собою.

Супроти такого наставлення самої шляхти годі дивуватися, коли подекуди козаки не дуже приноровлювалися до охоронних універсалів Мазепи. Вступаючи з військом на територію Правобережжя, не хотів гетьман собі наразити місцеву шляхту. З табору під Паволоччю звернувся він 23 липня 1704 р. універсалом до шляхти київського воевідства. Зазначував, що прийшов для помочі й оборони короля і Річипосполитої перед шведами, та запевнював шляхту, що може безпечно сидіти на своїх маєтностях. Взивав до повороту тих шляхтичів, що у боязні перед його військом утікли, та впевняв, що не стріне їх ніякий утиск, ні неприязнь. Зновуж посполитий народ упоминав гетьман, щоб не бунтувався проти державців і посесорів. Подібні універсали видав він і до шляхти інших українських воевідств; для збереження ладу й безпеки розміщував залоги по містах і селах.

Зате відносилася шляхта спочатку прихильно до Мазепи, але згодом, почала вона відчувати тягар прохарчування козацького війська. Супроти її жалів старався гетьман розміщувати своє військо по маєтностях вельмож шведської партії, між іншим Любомірських. За останніми вставився гетьмана Август II, коли вони з ним поєдналися. Та Мазепа не конче то кермувався вказівками цього короля, не довіряв Любомірським і не виводив свого війська з деяких їх маєтностей. Автім безсилий Август II, який дуже цінив досвід Мазепи у воєнних справах, міг тільки просити нашого гетьмана в справі охорони маєтностей його прихильників від руїни, здержування своїх козаків від грабунків та вільного доступу польської шляхти до наданих їй маєтностей і урядів на території київського й браславського воевідств.

Справді, Мазепа і його полковники старалися здержати козаків від кризи населенню; але не конче був радий український гетьман усяким визначеним польською владою старостам і державцям маєтностей на Правобережжі. Так він забрав ті маєтності, які в часі його приходу були залишені власниками, на власність гетьманського скарбу й призначив до них своїх дозорців. Цими маєтностями обдаровував він заслужену козацьку старшину, що супроти посполитих почала займати те саме ста-

навище, які цю сі займали шляхетські землевласники. Так напав він зг-теві Палія Антонові Танськму села Іхні й Микитинці в Корсувщині зі всіми здавна належними до них ґрунтами * угодами та вівзав та-мошніх посполитих слухати й чинити належні повинності названому "за-свому державцеві". Таким способом козацька старшина почала набувати землі так, як це було продовж півстоліття на Лівобережжі. Однак на Правобережжі козацька старшина ще не обжилася і її змагання до зем-леволодіння почали тільки проявлятися: при тому не було спорів, бо вільних ґрунтів було там доволі.

Започатковане Палієм заселення Правобічної України приймає за Ма-зепиною влади ширші розміри. Польські послі жалілися перед московсь-кими міністрами в Токві в лютому 1707 р., що козаки заселили й той простір, який згідно з польсько-московським договором "вічного миру" повинен залишитися пусткою. Гетьман старався заселити Правобережжя також гетьманськими людьми й надати йому помалу такий суспільний лад і такий національний характер його провідної верстви, який існу-вав у тому часі в Гетьманщині.

Сучасна польська шляхта дивилася на часи Мазепиною володіння на Правобережжі, як на дальший етап розвитку правобічної козащини - продовження Паліївщини. Шляхта засилала свої запевнення приязні і Палієві і Мазепі, коли вони мали силу й від них залежало забезпечен-ня її маєтностей на Україні. Після унятку Мазепи посипалися на нього шляхетські жалі, подібно як передтим на Палія. Литомисський мечник Ян Рибинський, якого висилала київська шляхта до Петра I з привітсьм з приводу царської побіди під Полтавою, жалівся передтим /27.V. 1709/ в сзруцькому ґродському уряді, що піддані горностапільського, кози-рівського й бородяньського ключів на вістку про перехід Мазепи на шведський бік не хотіли виконувати своїх повинностей своїм панам, ні платити їм "інтрат", тільки вписалися до реєстру й стали козаками; всіні забирали для себе всікі пожитки з аренди й млинів та були в зв'язках з Гетьманщиною.

14. Зв'язки Мазепи з королями: польським Станиславом Лещинським і шведським Карлом XII.

В осени 1699 р. зав'язався союз данського, сасько-польського й мо-сковського володарів проти Швеції, щоб відібрати від неї надбалтійсь-кі краї: Гольштин для Данії, Лівонію для Польщі й Інгрію для Москов-щини. Розпочав війну з початком 1700 р. саський і польський король Август II, якого саські війська заняли Дюнамонде при впаді Двини до Балтійського моря. Данський король Фрідріх IV посишився походом на Гольштин, але шведський молодий енергійний король Карло XII пішов по-ходом на столицю Данії Копенгаґу й змусив Фрідріха IV до сепаратно-го миру /19 серпня 1700/. Під впливом шведських побід у Данії зали-шив облогу Риги й відтягнув свої війська до Курляндії й Литви. З цьо-го скористав Карло XII і вдарив на москалів, що облягали Нарву, та роз-громив їх /30 листопада 1700/.

Козацьке військо під проводом наказного гетьмана Івана Обидовсь-кого, Мазепиною сестрінка, що йшов під Нарву, стрінуло московські роз-битки з під Нарви, як вони тягнулися на Поков. У Покові залишилися козацьке військо на зимовий постій: там помер у лютому 1701 Обидов-ський. Невдоволення серед його козаків у наслідок лихого прохарчу-вання і невзгодин з москалями примусили московське командування ві-дослати цей відділ назад, а на його місце прислав гетьман інший 2000 козаків під проводом гадяцького полковника Боруховича.

Тимчасом у липні 1701 р. розгромив Карло XII саське військо коло Риги й запропонував польсько-литовським вельможам позбавити Августа II польської корони. Зпоміж литовських вельмож перейшли першими на шведський бік Сапіґи. Але цар обіцянками військової та грошевої до-помоги старався помогти своему союзникові Августові II. Щоб перешко-дити анії Карла XII в Ці ліці, почав Петро I атакувати шведів у Лі-

Туди мусів Мазепа вислати новий 17.000-ий корпус під проводом наказного гетьмана - миргородського полковника Данила Апостола з миргородським, лубенським, переяславським, ніжинським і полтавським полками. Між москалями й козаками доходило до частих перепалок задля постоїв, харчів та воєнної здобичі, так, що врешті в січні 1702 р. і цей корпус відпущено домів.

Продовж 1702 р. зайняв Карло XII Польщу, підчас коли цар мусів задовольнитися невеликими успіхами в Лівонії. Тому, що шведські сторонники у Великому Литовському Князівстві - Сапіги своєю акцією загрожували зв'язкам Августа II з Петром I, рішив останній знизити там протимосковсько настроєні сили. В першу чергу велів Мазепі зайняти Бихів, що був у руках сторонників Сапіг. З поручення гетьмана здобув Бихів стародубський полковник Михайло Миклашевський наприкінці 1702 р., але він дозволив сторонникові Августа II мазурському старості Михайлові Халецькому перебрати це місто на королівське ім'я.

Але вже в 1703 р. цар використав ту обставину, що шведський король зайнявся в Польщі справою вибору нового короля, й спустошив Лівонію та Естанію; знову ж в Інгрії здобув кілька фортець й оснував при впаді Неви до Фінського заливу свою нову столицю - Петербург. Коли ж з принуки Карла XII польська шляхта на варшавській конференції /1-12 липня 1704/ вибрала королем Станислава Лещинського, Петро I відновив союз Московщини з польськими прихильниками московсько-саського протишведського союзу, що вважали своїм королем далі Августа II /19-30 серпня/. Його противник Лещинський заключив після своєї коронації /3 вересня 1705/ союз з Швецією /26 листопада 1705/.

Лещинський від самих початків свого панування старався перетягнути на свій бік й українського гетьмана Мазепу. В своєму листі до Версалю з 22 листопада 1708 р. перехвалювався Лещинський, що над перетяганням козаків на шведський бік працює він "із Мазепою вже від п'ятьох літ". Але це тільки перехвалка, бо в 1703 р. не могло ще бути порозуміння між ним і нашим гетьманом.

Однак вже в 1703 р. помічаємо серед поляків концепцію одностайного фронту проти Московщини в союзі з Швецією та з приєднанням до цього союзу українського козацтва й Туреччини. З донесень Мазепи до Москви довідуємося, що в тому самому часі були приязні взаємини між Палієм і Любомирськими, що перейшли на бік шведського короля. Палій мав заключити з Любомирськими договір, в якому зобов'язувався помагати їм та шведам проти Августа II й Московщини. Також на 1703 р. припадають зв'язки стародубського полковника Михайла Миклашевського з троцьким каштеляном Михайлом Казимиром Коцелом, який піддавав проєкт федеративної злуки України з Польщею і Литвою на рівних правах. Для завершення цього акту Річсполита мала розпочати війну з Московщиною, а замиритися зі Швецією. Коцел пробував зблизитися також до Мазепи то через гетьманського покоевого Андрія Крчевського, то через Миклашевського. Гетьман доніс про зв'язки Миклашевського з Коцелом до Москви й позбавив його на якийсь час полковництва.

Вістки ж про спроби самого короля Станислава прихилити Мазепу на свій бік маємо щойно в 1705 р. Незадовго після своєї коронації вислав Станислав до Мазепи шляхтича Франца Вольського /23 вересня/. В інструкції йому згадує король, що він уповажив переговорювати з Мазепою Борковського, брата генерального обозного Василя Борковського † 1702/, що проживав у Польщі. Можливо, що прізвище "Борковський" перекинуто в реляції з Варшави з 7 жовтня до Дрездену на "Баргінського", якого мав вислати король до Мазепи. Але чи Борковський, чи домініканин Баргінський були в Мазепи - невідомо; Мазепа тільки повідомляв царя 24 жовтня, що явився в нього під Замостям згаданий Вольський, якого взяв на допити.

Мазепа, як протектор православ'я й речник об'єднання України під царською зверхністю, чого доказом були його заходи в царя в справі Правобережжя, не думав спершу користати з пропозицій Лещинського. Але вже наприкінці 1705 р. його становище змінилося. З кінцем листопада

1705 р. його становище змінилося. Зкінцем листопада 1705 р. прибув Мазепа із Замостя до Дубна, де задержався на зимовий постій. Тут одержав він листа від наказного гетьмана Дмитра Горленка, прилуцького полковника, що з прилуцьким і київським полками був під Городном, зі скаргами на кривди від москалів. Одночасно прислав гетьманові його канцелярист Іван Черний, що разом з Андрієм Войнарівським був при царській квартирі в Городні, копію царського наказу в справі вислання обох цих полків до Прусії для переформування в регулярні драгунські полки. Коли Орлик прочитав Мазепі ці листи, останній промовив: "Яко ж нам добра далі надіятись за нашу вірну службу й хто ж би був такий дурень, як я, щоби під цю пору не прихилився до противної сторони на такі пропозиції, які Станіслав Лещинський до мене прислав?"

Невдовзі приїхав до Дубна сам Горленко, що вдав недужого й випросився в московського генерала Рена на відпустку, та повторив свої жалі. Серед таких настроїв зацікавився Мазепа з кн. Анною з Ходоровських Дольською, вдовою по белзькому воеводі Константині Вишневецькому і по великому литовському маршалі Івані Карлові Дольському, в замку її сина краківського каптеля Януша Вишневецького в Білокриниці. З нею - по словам генерального писаря Пилипа Орлика - мав Мазепа "денні й нічні конференції"; за її посередництвом повідомив гетьман Лещинського про свою віру до нього приязнь. Від того часу датується майже безперервний зв'язок між гетьманом та партією Лещинського в Польщі.

Коли Мазепа перебував у Минську /березень-квітень 1706 р./ одержав листа від Дольської, яка впевняла його, що вивдає в короля Станіслава чернігівське князівство для нього та бажані вольности для козаків. Після повороту на Україну одержав Мазепа в Києві в липні 1706 р. знову листа від Дольської, що в імені короля Станіслава запевняла йому сповнення всіх його бажань та обіцяла прислати на це "асекрацію Станіслава й гарантію шведського короля". Одночасно просила починати намірене діло та надіятися на скору поміч цілої шведської армії з Волині.

Очевидно, ця поміч шведів не могла бути така скоро, як це обіщувала Дольська. Не все щастилося шведам і їхній партії в Польщі. Хоча в альтранштадському мирі 24 вересня 1706 р. Август II зрікся польської корони, то однак захочений опісля царем провадив далі війну й побив шведів та їх польських прихильників під Калішем 29 жовтня 1706. Наслідком цього ціла Польща знову признала королем Августа II, а також на Литві поправилася його ситуація. Каліський погром вплинув на Лещинського в його уступках Мазепі; він мав тоді згодитися на з'єднання Правобічної і Лівобічної України в одно князівство під владою Мазепа. Крім княгині Дольської був уповноваженим для переговорів з українським гетьманом винницький староста Казимир Ігнат Лещинський, швагер Януша Вишневецького й київського воеводи Йосифа Потоцького. Посередником між ним і Мазепою був ректор винницької єзуїтської колегії Заленовський.

Пакості й насильства москалів у Гетьманщині та лихе незавидне положення тих козаків, що з царського наказу були розкинені по цілому терені північної війни, схилили чимразбільше Мазепу в бік Лещинського. Тим більше, що московські полководці ображали козацьких полковників, а цар поручив старому Мазепі слухати наказів його фаворита Олександра Даниловича Меншикова, що розпоряджався сам козацькими полками без порозуміння з гетьманом. Елизька гетьманові козацька старшина була налякана словами Меншикова на обіді в київському гетьманському дворі в липні 1706 р.; цей новоспечений московський князь натякав гетьманові, що пора йому взятися до старшин. Миргородський полковник Данило Апостол сказав Мазепі: "Очі всіх на тебе уповають і не дай, Боже, тобі смерті, а ми останемо в такій неволі, то й кури нас загребуть". А прилуцький полковник Дмитро Горленко додав: "Як ми за душу Хмельницького все Бога молимо й ім'я його благословимо, що Україну від ярма ляхського

визволив, так навпаки і ми й діти наші у вічні роди душу й кости твої будемо проклинать, коли нас за гетьманства свого по смерті своїй в такій неволі оставиш". А коли вони часто зверталися до гетьмана з такими словами, він спершу велів їм їхати зі скаргами до царя, але опісля розрадив, тому що київський воевода кн. Дмитро Михайлович Голіцин мав сказати Мазепі, що тим і собі наробить біди і їх погубить.

У квітні 1707 р. на заклик царя прибув Мазепа на воєнну нараду до Жовкви; після наради не пішов до царя на обід й у себе нічого цілий день не їв, був невдоволений і сердитий та нічого більше не сказав до генеральної старшини крім цих слів: "Якби я служив Богові так вірне й дорадне, то одержав би найбільшу нагороду, а тут хоча б і в ангела перемінився, не міг би я службою й вірністю мою дістати жадної подяки". Гетьман був саме невдоволений тим, що Меньшіков без його відома вислав один козацький полк проти шведів, і почав підозрівати, що царський фаворит має заступити його на гетьманському уряді. Ці підозріння Мазепи скріпили ще заходи Меньшікова, щоб приспішити надання римським цісарем Йосифом I Габсбургом гетьманові титулу князя римської імперії, що мало б бути для Мазепи відшкодуванням за позбавлення його гетьманської влади.

Натяки Меньшікова в Києві в гетьманському дворі, як також щось подібного мусіло статися на воєнній нараді в Жовкві, відносилось до реформи гетьманських козаків по зразку слобідських: на 5 козаків¹ мав відбувати військову службу, інші його вдержувати; козацька старшина мала бути позбавлена своєї територіяльної влади, яка мала перейти в руки московських воевод. Тимто не диво, коли Мазепа в червні 1707 р. одержав у Києві, де він оглядав докінчувані фортифікаційні роботи біля Печерської твердині, царський наказ про переформування його козаків на зразок слобідських полків у "п'ятки", старшина прихилилася до злуки Гетьманщини з Річесполитою. В домі генерального обозного Івана Ломиковського¹ миргородського полковника Апостола збиралася козацька старшина для нарад^{над} способами своєї оборони й читала там, "гадяцькі статті", яких примірник випозичив Апостол у печерській бібліотеці. Хоч - по словам Орлика - Мазепа не брав участі в цих нарадах, то без сумніву мусів виявити найближчі до себе старшині свій плян прилучити Україну як князівство до Річесполитої. Очевидно, до того склонювала його тогочасна політична ситуація й супроти гнету Москви не було іншого виходу.

Майже вся генеральна старшина була втаємничена в задуми гетьмана: генеральний обозний Ломиковський, генеральний писар Пилип Орлик, генеральні судді Чуйкевич і Кочубей, генеральні осаули Гамалія і Максимович, генеральний хорунжий Іван Сулима та генеральний бунчужний Федір Мирович; з полковників: прилуцький Дмитро Горленко, миргородський Данило Апостол, лубенський Зеленський, гадяцький Степан Трошинський й стародубський Іван Скоропадський, про втаємничення інших не маємо вісток.

Коли ще Мазепа був у Жовкві, прибув до нього езуїт Зеленський. Йому поручив гетьман переказати через винницького старосту королеві, що він признає зверхність Станислава над усією Україною, якщо король його запевнить, що гетьманські бажання в справі України будуть сповнені. При тому гетьман подавав начебто московська воєнна нарада в Жовкві вирішила, щоб він на чолі 150.000 козацького війська йшов у західну Україну й викликав там народне повстання проти поляків. Для цієї цілі повинен він вислати авангард з 30-40.000 вибраних козаків і його сестрінок Войнаровський з 30.000 козаками є вже в дорозі. Але з огляду на його відданість і вірність Станиславу виступить він у відповідний момент не як ворог, а як помічник короля. Гетьман вишле свого посла до короля з запевненням свого послуху й підданства, як тільки Станислав буде готовий до спільної з ним акції проти Московщини і прихильних її поляків. До цієї акції приготує він відповідно цілу Україну. Цьому не перешкодять ті москалі, що числом 10.000 є при ньому, бо їх усіх не стане продовж однієї ночі. Наприкінці своєї заяви жадав Мазепа від

короля Станіслава скорої й докляної відповіді на його пропозиції. З цими пропозиціями від'їхав Заленський з Жовкви, а опісля гетьман під час свого повороту з Жовкви до Батурина вступив до Дольської, в якій застав якогось ченця-тринітаря, з яким також мав на самоті якусь конференцію.

З Мазепиною заявою вислав винницький староста Лещинський до короля спеціального післанця, який 14 травня 1707 р. виїхав з Кам'янця Подільського і вже 2 червня був у короля. Останній — як довідуємося з листа Орлика до Степана Яворського — прислав до Мазепи лист у вересні 1707 р. Король взивав козаків, щоб вони з'єдинилися з ним, як із своїм дідичним володарем, та обіцявав їх по-батьківськи прийняти й задовольнити. Цей лист мав доручити якийсь післанець-волошин від Дольської. Останній приніс це від Станіслава разом з трактатом у 12 точках для Мазепи й усього козацького війська; тому просила Дольська гетьмана прислати кого довіреного по цей трактат.

Мазепа мабуть не був вдоволений цим листом короля, що покликувався на "свої дідичні права" до України й тому по двох днях велів Орликові відповідно відписати до Станіслава й Дольської. Всупереч своїй попередній заяві своєї готовості до підданства королеві виявляв гетьман у цьому листі повну здержливість. Він виказував королеві неможливість з'єдинитися з ним тому, що в Гетьманщині є московська залога, а недалеко від України на території Річипосполитої, ближче ніж шведи, є московський цар зі своїми силами. Знову ж серед українців нема одної думки: "одні бажать бути в московській протекції, другі схильні до турецької протекції, треті смакують собі татарське побратимство, чинячи це з уродженої до поляків антипатії". Правобічні ж козаки, що боються пімсти польського війська за недавнє повстання, "не легко можуть прихилитися до Річипосполитої, і того ради треба спершу старатися довести до одностунства військо й увесь народ по обох боках Дніпра в Україні". При боці Мазепи є все кілька тисяч московського війська, що пильним оком глядять на його вчинки й може знищити всякі противні почини. Одначе й Річипосполита є ще роздвоєна й тому, нехай старається Станіслав передше її з'єдинити, щоб одноголосно признала його за короля. Мазепа ж тільки обіцявав ні в чому не шкодити інтересам Станіслава й шведському війську. А Дольській велів гетьман відписати, щоб вона задержала в себе вищезгаданий трактат.

Чи цю свою відповідь королеві вислав Мазепа до Дольської, або чи остання післала її королеві — невідомо. Духовник Карла XII Юрій Андрій Нордберг записав у своїй "Історії Карла XII" під жовтнем 1707 р., що приблизно в тому часі вислав Мазепа післанця з листом до Станіслава. В цьому листі виявляв гетьман свою готовість перейти на шведський бік під умовою, що Станіслав забезпечить йому в Карла XII протекцію й поміч. При тому писав Мазепа про ляхливість і розтіч москалів перед шведами і обіцявав витубити 6 чи 7 тисяч московської залози на Україні та зробити з цих москалів "міст для шведів".

Ясно, що Мазепа хотів при допомозі й посередництві Станіслава заключити союз України зі Швецією, як давніше Богдан Хмельницький і Виговський. Знову ж Станіслав змагав до своєї зверхности над Гетьманщиною, щоб підірванням границь Річипосполитої піднести свій авторитет серед польської шляхти. Проте він подав Мазепину пропозицію шведському королеві. Карло XII уважав, що козаки можуть придатися до полоні за ворогом, але в бою на них не можна надто покладатися; він був певний, що власними силами вижене москалів із Польщі й не хотів при тому ділі ділитися славою з Мазепою. З помочі гетьмана думав скористати в майбутньому, коли доведеться йому воювати з царем у Московщині. Тому в справі Мазепи відповів Карло XII Станіславові ухильно; велів сказати гетьманові, що подасть йому ближчі інформації, що зробити, коли прийде на це відповідна пора, а покиго просив зберегти те все в тайні.

Такий успіх мала перша спроба Мазепи увійти в союз із Карлом XII за посередництвом Лещинського. Нордберг, якому завдячуємо цю вістку, подає, що Карло XII цілком не розглядав Мазепиних пропозицій тому, щоби

не було підозріння його участі в козацькому повстанні, та що він не мав довіря до козаків, які для власної безпеки покидали своїх союзників, коли пришло до поважного діла. За відкинення Мазепиних пропозицій у 1707 р. робить слушні докори Карлові XII шведський історик А. Фріксель. Він стверджує, що король з висоти своєї воєнної слави злегковажив козацьку поміч у тому часі, коли Мазепа після відповідної підготовки до зриву з Московщиною з кожним місяцем вичікував походу Карла XII на Москву. Шведський король мав тоді дані до перемоги; саме тоді вернувся він із Саксонії, його армія відпочила, була певна й одушевлена своєю відвагою. Якби він був прийняв тоді зроблену йому пропозицію та у вересні рушив на схід, то його похід на Україну був би, може, повівся краще, ніж у 1708 р. Москалі не мали би тоді часу спустошити край, пересувати війська, і в березні, а найдалі в квітні, міг він стати на Україні. Тоді були як українські, так і данські козаки вороже настроєні до Москви й імовірно були б приєдналися до шведської армії у великому числі. Однак Карло XII після відкинення пропозицій Мазепи пробув майже 4 місяці в 1707 р. у Великопольщі, 3 місяці в Бабиновичах, отже щойно 6-7 місяців пізніше дійшов до України. В тому часі через його бездіяльність стрінули його різні невдачі, що значно охолодили великий запал козацької старшини.

Однак хибно думає Фріксель, начебто Мазепа через таке становище Карла XII до його пропозицій покинув усякі переговори з шведським королем і Лещинським, ^{який} останній передав Мазепі відповідь Карла XII. З табору під Свентою над Вислою вислав Станіслав дня 22 листопада 1707 р. універсал "гетьманові, наказному, полковникам, отаманам, осаулам, молодцям і всій черні війська нашого запорозького задніпрянської й усієї України". Польський король радів, що знову прийшла нагода "привертати свій народ до власної вітчизни й відірваний під чуже незнане перед тим панування преславний козацький народ віддавати під найвищу опіку дідичних українських панів, найясніших польських королів"; бо заключений союз із шведським королем проти московського царя заохочує впімнутися й відібрати від останнього всі краї, видерті Польщі неслухними й несправедливими договорами, навіть без війни. До цих зараховує Станіслав і "преславну українську землю з її воєводствами" й тому відзивається до них "як польський король, правдивий і від віків пан України, до всіх підданих, як милосерний батько до блудних синів" та взиває їх усіх, щоби скинули з себе ярмо чужого й несправедливого панування й верталися "до давніх свобод і вольностей та під батьківське й дідичне панування польського королівства". За це обіцявав Лещинський не тільки зберегти їх "у колишніх оздобах і багатствах", але угрунтувати їх "у доскональших і більших гараздах, і як синів одної й нероздільної вітчизни пригорнути до спільної матері Річипосполитої в правах, надання, ужитках, безпеках і всіх вольностях на віки утвердити". Просив мати довіря до нього "як до свого короля й дідичного пана, задивляючись у той час у всім на свою честь, найгіднішу всякої чести й нам /себто Станіславові/ улюблену голову, вельможу Івана Степановича Мазепу, гетьмана військ наших запорозьких, та йому складати на ім'я наше й Річипосполитої послух. Через те одержуть усі безпеку й охорону від усякої своєї руїни, та виснають для всього свого народу королівську шану й ласку, яку милосерно й батьківським серцем жертвуючи", польський король поручав "цей універсал для загальної відомости по всіх полках і публичних місцях об'явити і оголошити".

З цим універсалом Станіслава прибув на Україну з кінцем 1707 р. єзуїт Заленський. Не доїжджаючи до Батурина задержався на дві милі в селі Ренівці й звідти повідомив Мазепу про свій приїзд. Було це другого дня Різдвяних Свят і гетьман велів Орликові завести Заленського до свого хутора під Бахмачем, звідти вночі спроваджував його Орлик двічі до Гетьманського двора на Гончарівці коло Батурина, раз для аудієнції, дру- гий раз для відправи. На аудієнції подав єзуїт гетьманові королівський універсал та доповів про кількість і умундування шведського війська, про намір Карла XII машерувати на Москву з Литви та вислати з Польщі під

Київ Лещинського; з останнім мала б з'єдинитися орда, як це мав обіцяти турецький посол Мазепа - як подає Орлик - нічого не писав до Станислава, тільки велів Заленському задержатися у Винниці й чекати там дальшої відомості. Після того мав гетьман - на думку Орлика - на якийсь час перервати свої зв'язки з Лещинським з огляду на Кочубеїв донос.

Справді з початком 1708 р. налякав Мазепу несподіваний ним донос генерального судді Василя Кочубея про його протимосковські пляни. З Кочубеєм був гетьман разом ще в Чигирині; тому, як колишнього дорошенківця вважав його за свого приятеля й однодумця. Тому Кочубей був найближчим співробітником Мазепи, спершу як генеральний писар /1687-1700/, відтак як генеральний суддя /1700-1708/. Вони й посвоячилися поміж собою: сестрінок Мазепи Іван Обидовський оженився в 1698 р. з дочкою Кочубея Ганною, молодша ж Мотря, була похресницею гетьмана. Не зважаючи на те, старий гетьман залицявся не без взаємної любови до Мотрі в 1704-5 рр. і хотів з нею навіть женитися, чому спротивилися батьки, тому, що таке подружжя було недозволене православною церквою. Гетьман зразив своїм любовним романом Кочубеїв, що рахувалися за впливовий і багатий рід у Гетьманщині й славилися також меценатством; друге видання чернігівського "Зеркала от писанія Божественнаго" було саме присвячене Василеві Кочубеєві, якого залишив Мазепа на становищі наказного гетьмана в Гетьманщині, коли сам виправлявся з військом у похід. У 1706 р. Мазепа, що в своєму житті любив не одну Мотрю, забув цілком про свої любовні взаємини з нею і в приязності Кочубея й Скоропадського пив на здоров'я своєї "любки" кн. Дольської. - Кочубей рішив пімститися на гетьмані за славу своєї дочки й через посланців доніс до Москви про протимосковські наміри Мазепи. Та в Москві не йняли тому віри, бо Мазепа дав багато доказів своєї вірности цареві в попередніх роках. Кочубей заплатив за свої доноси тортурами та головою, але його смерть причинилася до відвернення спорідненої з ним козацької старшини від Мазепи в часі його переходу на шведський бік. Це була слаба сторінка політичної діяльності Мазепи, що подібно, як Виговський, відпихав від себе людей, замість їх притягати.

В часі доносу Кочубея Мазепа каюся "на словах" перед Орликом й удавав, що занекує свої протимосковські наміри. Але в дійсності, саме в тому самому часі увінчалися успіхом заходи Мазепи в справі прихилення до своїх давніших пропозицій Карла XII. По вістках одних джерел у Сморгонях, де Карло XII перебував від 19 лютого до 26 березня 1708 р., іншим у Радощковичах, де шведський король перебував від 27 березня до 17 червня уповноважений Мазепи якийсь сербський чи болгарський архієрей - вигнанець заключив тайний союз із Карлом XII і Станиславом Лещинським.

На жаль тексту цього договору не маємо, а знаємо про нього тільки з пізніших записок шведських сучасників, що не конче то визнавалися в українських справах і багато наплутали. В мемуарі про "Карла XII на Україні", шведського майора - учасника полтавського бою, що попав у московський полон і там чув про цей договір від різних людей, але не з офіційальних джерел, є такі умовини цього договору: Мазепа зобов'язувався передати Карлові XII для зимового постю шведського війська Сіверщину з твердинями: Стародубом, Новгородом Сіверським, Мглином та іншими. В часі зимового постю Карла XII на Сіверщині мав Мазепа зібрати козацьке військо та прихилити на свій бік слобідських і донських козаків та калмуків. Разом з ними мали гетьманські козаки помагати Карлові XII воювати Московщину. Поживу для шведської армії зобов'язувався Мазепа постачати з Гетьманщини й Слобідщини. Шведські й козацькі війська мали відкинути царські війська на північ від Москви й р. Волги, де країна не така родюча, як на південь від Москви, й тому велика царська армія не могла би там ніяк прожитися. Союзники числили на те, що переполошені москалі не зможуть устоятися проти шведів у відкритому полі - як це до того часу було - хоч би навіть числом тричі перевищали, що московська армія невдоволена через недостачу потрібних засобів здебільшого розбрідеться або піддасться шведам, наслідком чого союзники осягнуть над ца-

рем перемогу. Після заведення ладу в Польщі мали війська короля Станіслава йти походом також на Московщину: коронне, як також і шведське військо ген. Крассава через Київ, литовське ж через Смоленськ. Тимчасом ген. Лібекер на чолі 12 тис. армії в Інгрії мав зайняти Петербург, а далі новгородську і московську землі, в міру потреби мали спомогати Лібекера шведські відділи з Риги й Ревля.

Поза цим чисто мілітарним договором був одночасно заключений політичний договір між Мазепою і Станиславом. Гетьманщина, цебто київське і чернігівське князівство, як також Смоленщина мали вернутися до Річипосполитої. В нагороду за це мав Мазепа дістати ленне князівство на тих самих правах, що й курляндське, утворене з полоцького й витебського воєвідств на Білорусі. Тоді також означено й день, в якому Мазепа мав об'явити договір своїм полковникам та схилити їх добровільно його прийняти, представляючи їм безперечні вигоди через повернення давніх вольностей, з яких москалі залишили їм тільки тінь. Цей договір тримано в найбільшій тайні так, що крім Карла XII, Станислава й Мазепи знали про нього тільки шведський граф Карло Піпер, якийсь довірений польський сенатор, прізвище якого автор мемуару забув, та згаданий православний архієрей.

Темні місця в оповіданні того шведського майора, що писав свій мемуар після повороту з московського полону десь у 1721-27 рр. можна в'яснити при допомозі інших джерел та на основі тогочасної ситуації. Хоч Мазепа змагав до повної самостійності України, то проте мусів рахуватися з претенсіями польського короля до Гетьманщини, а тим більше до Правобережжя. Отже - по словам секретаря шведської полевой канцелярії Цедергільма - треба було скласти такі умовини, щоб "обі сторони могли знайти в них свій рахунок". Пилип Орлик у листі з Солуня 5 серпня 1727 р. до генерального асистента езуїтів у Римі пише також, що Україна мала вернутися до Річипосполитої. Знову ж Данило Апостол після свого переходу на московський бік склав таке зізнання: "Представив нам... Мазепа привілей короля Станислава і лист приватний великого канцлера Яблоновського, руського воєводи, й Шуки, підканцлера Великого Князівства Литовського. Цей привілей містить у собі вислови запевнення /таких/ вольностей для України, як у польській Короні, так у Великому Литовському Князівстві, щоб і Україна такими самими правами гордилася й зоставала, й там же додано, щоб усюди по всій Україні цей привілей був читаний й обіцяно, що сойм вальний після скінчення війни дозволить на все, чого потребуватиме Україна. В листі згаданих канцлера і підканцлера подяка для нього ж, Мазепи, за той відзив, який він писав до Короля, піддаючи Україну під їх владу і всяких прав і вольностей, що тільки мали б потребувати Україна і все запорозьке військо, нічого не відмовити обіцяно".

З того слідує, що Україна згідно з "гадяцькими статтями", з 1658 р. мала злучитися з Річипосполитою як велике князівство на тих самих правах, як Велике Князівство Литовське. В його склад мало ввійти головню Правобережжя та Лівобережжя з Сіверщиною, але на випадок успіху акції Мазепи в притягненні на свій бік слобідських і донських козаків - також Слобожанщина й Донщина - як про це натякав цар Петро I під Полтавою 7 липня 1709 р. Згідно ж із "Виводом прав України" Пилипа Орлика: "Все, що завоюється з бувшої території Московщини, належатиме на підставі воєнного права тому, хто тим заволодіє, але все те, що - як виявиться - належало колись руському народові, передається й задержиться при українському князівстві", повинна в склад цього князівства ввійти також і Смоленщина. В такому випадку витебське і полоцьке воєвідства, надані Мазепі, чи після нього навіть його сестрінкові Войнаровському як ленне князівство, були б мостом між Україною й шведською Лівонією, що гарантувало б з шведського боку державні права України в Річипосполитій. Натяки в універсалі гетьмана Івана Скоропадського з 19 грудня 1708 р. про те, що Мазепі і його сестрінкові Войнаровському вже дано титул деяких у Польщі воєвідств" та в царському маніфесті з 1 лютого 1709 р., що "дістав уже від Лешинського за це собі гонор воєвідства в

Польщі і титул князівства Сіверського", як також згадки про титул чернігівського князівства для гетьмана в доносі Кочубея та в записках невідомого по імені польського сучасника промовляють за те, що урядом українського гетьмана мав бути зв'язаний титул чернігівського князя, а не київського, який то титул задержував для себе король як зверхник гетьмана. Формально акт приєднання Великого Українського Князівства до Річчосполитої та затвердження його прав мав перевести польський "вальний" сейм після скінчення війни.

Укладаючись з Карлом XII і Станиславом старався Мазепа затерти сліди своєї тайної роботи з огляду на Кочубеїв донос. Тому, коли написав до нього сторонник Лещинського Тарло лист із зазивом перейти на бік Карла XII і Станислава, він сам доніс про це цареві. Орликові здавалося, що гетьман занехав свої наміри. "Але це покаєння перемінилося незабаром у розкаяння", - пише далі Орлик - тому, що генеральний обозний Ломиковський та полковники миргородський і прилуцький, до яких прилучився опісля й лубенський /Дм.Зеленський/, коли банили Мазепу в боях і небезпеці, часто в Білій Церкві не вгадали його просити, щоби промишляв і про свою й про загальну всіх цілість, та обіцяли при його достойнстві й при обороні прав і вольностей військових до крови стояти і в найбільшому нещасті не відступати від нього, як вождя й рейментаря свого, а щоб він не сумнівався щодо постійної їх до себе вірності й доброзичливості, просили його зладити формулу присяги, з якої могли б йому на свою вірність присягнути". Тоді Мазепа після довгих безперестанних домагань велів Ломиковському зладити таку формулу, яка їм до вподоби.

За згодою своїх однодумців зладив Ломиковський присягу й подав гетьманові, а він після її справлення відібрав від них присягу на вірність собі з цілуванням хреста й євангелії в своїй хаті в Білій Церкві. Опісля присягнув сам гетьман, що він "не для особистої своєї користи, не для вищих почестей, не для більшого збагачення, ані для інших яких небудь примх, тільки для них усіх, що були під його владою, для їх жінок, дітей, для загального добра матері-вітчини бідної України, всього запорозького війська й українського народу, і для підвищення й розширення прав і вольностей військових, хоче це при Божій допомозі чинити, щоб вони, з жінками й дітьми, і вітчизна з військом запорозьким, як від московської, так і від шведської сторони не погибли".

Після того Мазепа знову вислав до Лещинського кількох посланців з потвердженням обітниць; він просив у Станислава помічі та запевняв, як і давніше, що при його зближенні до України він поновить із ним союз. Лещинський повідомив про все це Карла XII, а сам задумував виправитися на Волинь з кінцем вересня 1708 р. Але план свого діяння узалежнював Лещинський від поведінки Мазепи й белзького воєводи Сенявського, коронного гетьмана Польщі Августа II. Коли йому вдалося привести до послуху собі військо Сенявського, "то матиму змогу - писав Станислав Лещинський - боротися з Мазепою в тому винадку, якщо він не додержить даного слова; якщо ж він поступить згідно з своєю обітницею й при моєму зближенні перейде на мій бік, то я не тратитиму часу на погоню за белзьким воєводою, що позбавлений козацької підмоги впаде сам собою, а піду просто на Україну, щоби зробити диверсію. Якщо мені не вдасться впоратися з белзьким воєводою і Мазепою, то я поступлю відповідно до обставин." З цих слів Лещинського видно, з якою недовірливістю ставився він до Мазепи, що час від часу сам виявляв цареві листи до нього Станиславових сторонників, як також безсилість цього короля.

За його посередництвом і зокрема через тайного агента - болгарського архієрея взивав Мазепа літом 1708 р. Карла XII, явитися з армією над Десною; при тім грозив, що коли це не станеться в найближчому часі, козаки його покинуть і злучаться з москалями. З доручення короля Станислава його резидент при шведському королеві Понятовський переконав Карла XII, що як тільки шведське військо підійде до кордонів України, обіцяв Мазепа повстати з козаками для визволення свого краю. Дорадник Карла XII в політичних справах Піпер - як оповідає королівський сповідник Нордберг - відраджував іти на Україну, доки не прибуде з своїм військом ген. Демангайт. Але ні заклики Мазепи, ні переконання

Лещинського, Понятовського за походом, ні Піпера - проти, не вплинули на самовільного короля. Змусила його до походу на Україну московська тактика; москалі відступали в напрямі Москви й все нищили. Супроти того Карло XII рішив скористати з свого порозуміння з Мазепою і йти на Україну. Піднести там повстання проти Москви й аж тоді піти глибше в Московщину, 25 вересня 1708 р. рушив він походом на Сіверщину й через те залишив незабезпеченою від ворога армію Левенгавпта, що спішив з Курляндії, аби з'єднатися з королівським військом.

14. Зрив Мазепи з Москвою.

До зриву з Москвою не приготував Мазепа козацтва; він свій зрив узалежнював від шведської перемоги. Тимто він до останку вислав козацькі полки на царський наказ не тільки проти шведів, але навіть проти донських козаків, що повстали в 1707 р. проти Москви під проводом Кіндрата Булавина, якого спомогали також наші запорожці. До цього донсько-запорозького протимосковського союзу дійшло тому, що після московсько-турецького миру стискали москалі і Дон і Запоріжжя.

Запорожці відмовилися помагати московському князеві Кольцо-Масальському в буренні татарсько-турецьких твердинь над долішнім Дніпром та робили йому перешкоди в будівні третьої московської твердині - Камінний Затон на Запоріжжі; дві твердині: Новобогородицька й Новосергіївська були вибудовані ще в початках гетьманування Мазепи /1688-99 рр./ . При допомозі 6000 гетьманських козаків будовано таку камінно-затонську твердиню й через те прийшло до перепалок між запорожцями й військом Кольцо-Масальського; в тому самому часі знищили запорожці також салітрянні заводи гетьмана і старшини над Самарою. Щоб не допустити до зв'язків Запоріжжя з Палієм у 1703 р. їздили на Січ з подарунками царський стольник Протасєв та генеральний осаул Іван Скоропадський. Але запорожці не дали себе задобрити подарунками й відмовлялися від вірнопідданчої присяги цареві, доки не будуть знесені твердині Новобогородицька й Камінний Затон.

Щоби прибокати запорожців, предложив Мазепа літом 1703 р. московському урядові, що він Дніпровий берег від Києва по Самару та запорозьку твердиню Коцак обсадить своїм сердюцьким військом, що буде затримувати збіжжіві транспорти на Січ, та обсадить ріку Самару, яку включить до гетьманської території. Цар на це погодився й запропонував навіть своє військо з Сіверська. Мазепа цієї царської помочі не прийняв, бо це військо зміцнювало б московські позиції на Україні, а гетьманові йшло про закріплення своєї влади над Запоріжжям. Та протиставився гетьманові ворожо настроєний до Москви кошовий отаман Гордієнко, якого Мазепа в листі до Головіна з 21 грудня 1707 р. називає "Пес Кость". Але серед запорожців мав гетьман і своїх прихильників, що в 1703 р. вибрали кошовим отаманом Гарасима Крису. Тому цар прислав у листопаді 2 грамоти: одну з повідомленням скорої виплати запорожцям річного царського жалування, другу з запевненням царської ласки та гарантією запорозьких вольностей. Територію над р. Самарою признавано Січі й московському воеводі в Камінному Затоні заборонювано чинити якісьнебудь шкоди запорожцям.

Проте ці досягнення Криси не вдержали його довго на уряді Кошового; в грудні 1703 р. став кошовим знову Гордієнко, що завдавав багато клопоту Мазепі, який хоч переговорював від 1705 р. з Станиславом Лещинським, всетаки назверх вів льояльну супроти Москви політику. Правда, і в часі напружених взаємин між Січею з одною та Батурином і Москвою з другою стороною, запорозька біднота наймалася до гетьманських полків; запорожці були в полку гадяцького полковника Боруховича, що ходив у 1701 р. під Ригу, але в часі повороту багато з них перебігло до війська литовського гетьмана Сапіги, що перейшов на шведський бік. У 1703-5 рр. були запорожці при укріпленні Петербурга й інших московських позицій в Інгрії, в 1706 р. були запорожці в гетьманському компанійському полку Гната Галагана. Але ці запорозькі наємники ні в чому не заважували на ворожій до гетьмана й царя політиці Січі, куди прибув за поміччю й донський повстанець Булавин.

Донські козаки, що вербувалися не тільки з московських, але й з українських елементів, співдіяли нерозумно проти татар і турків. Від 1614 р. були вони в номінальній залежності від Москви, а займався ними "Посольський Приказ" /себто уряд заграничних справ/. У зв'язку з упадком проти царського повстання Стеньки Разіна приведено донських козаків у 1671 р. до присяги цареві й обмежено їх права в зв'язках з сусідами. Але внутрішня самоуправа найвищого уряду "Військового Круга" з вільним вибором отамана й інших членів уряду була надалі збережена. Обсада Озова царським військом у 1696 р. зв'язувала рухи донських козаків і викликала серед них невдоволення проти Москви. В 1707 р. прибула на Дон московська карна експедиція під проводом князя Юрія Долгорукого. Але на його табір над р. Айдаром напав уночі перед 20 жовтня 1707 р. козацький старшина Кіндрат Булавин з відділом козаків; князь і багато московських офіцерів та солдатів полягли. Цим виступом розпочав Булавин своє протимосковське повстання, однак не знайшов підтримки з боку нерішучого донського отамана Л.Максимова й тому подався за поміччю на Січ.

Коповий отаман Гордієнко сприяв Булавину, але з тактичних причин задержував нейтральність, тільки дозволяв йому вербувати поміж запорожцями добровольців. Запорозько-донський союз узалежнював Гордієнко від того, чи Булавину вдасться забезпечити собі поміч кримських, буджацьких ногайських і калмуцьких орд та черкеських гірняків.

Коли Булавин з'явився у березні 1708 р. знову на Доні повстання поширилося на середній Дон та його притоки Хопер, Медведицю й Бузулук, і у суміжних московських воронізьській, тамбовській і козловській областях, як також у Слобідській Україні. До повстанців спішили утікачі з поміж московських кріпаків і старовірів, вороже до повстання поставилися "Військовий Круг" і заможні козаки. 11 травня 1708 р. заняв Булавин з 15000 повстанцями донську столицю Черкаськ. Після того Булавин вислав з Бахмуту заклик до запорожців, що захочені його успіхом, числом 4000 прибули під проводом отаманів С.Драного, С.Безпалого й Н.Голого на Слобідщину й почали боротьбу з ізюмським і сумським полками. Тимто московський канцлер Г.Голівкін уважав нейтральність Запоріжжя за непевну, проте радив цареві 14 червня вислати річне жалування на Січ.

Повстанча акція в Ізюмщині недалеко р. Самари спонукала Мазепу вислати проти повстанців в полтавській і компанійській полки. При тому заявляв цареві, що небезпечно з вислати проти Булавина полтавців разом з запорожцями, й тому просив додати до полтавського московські полки. Коли ж гетьманські полки не стрінули повстанців в околиці Самари, велів їм Мазепа йти на границю Слобідської України для помочі московським військам, якими командував князь Василь Долгорукий. В околиці Кривого Лука над північним Донцем розбили 13 липня московсько-слобідсько-гетьманські війська повстанців, яких отаман Драний наложив головою; знову ж 16 липня під Озовом розбив губернатор Толстой військо самого Булавина, що сам покінчив самогубством. Повстання у Вороніжці й в області над Хопером, Медведицею і Бузулуком зліквідували москалі ще в початках червня, зате в червні і липні широкі розміри охопило повстання над середньою й долішньою Волгою під проводом донських козаків Некрасова, Уохлача й Павлова; на короткий час захопили повстанці Царичин /теп.Сталінград/. Але коли царські війська з кінцем липня заволоділи знову цим містом, повстанчий рух почав занепадати, хоч окремі повстанчі загони діяли ще в 1709-10 рр. На Слобожанщині після смерті Драного боролися повстанці під проводом отамана Голого до жовтня 1708 р.

Так напередодні Мазепино зриву було здавлене москалями повстання на Слобожанщині, Донщині й Надволжанщині, на яке раховано в договорі Мазепи з Карлом XII і з Станиславом. Здавлення це повстання помагав царським військам сам Мазепа, бодай двома полками, в рядах повстанців клали свої голови запорожці. Отже Мазепа, хоч приготувався до зриву з Москвою, помагав останній поборювати своїх майбутніх союзників проти неї й цим причинився до московської перемоги над собою. Українсько-донського союзу боявся цар Петро I, як видно це з його промови під Полтавою, дня 7 липня 1709 р. до своїх полковників, до король Карло і самозванець Лєвчинський перетягнули на свій бік гетьмана Мазепу; вони "при-

сягали, зобов'язалися між собою відірвати від Росії малоросійські народи й утворити окреме князівство під владою його... Мазепа, в якому /князівстві/ він має бути великим князем і має мати під своєю владою козаків донських, запорозьких і Волинь і всі козацькі роди, що по цій стороні Волги. Такою даремною надією потілаючись цей... зрадник уповав на поміч цим своїм обіцянкам зібрати малоросійського козацького війська до двісті тисяч."

В дійсності Мазепа більше покладав на перемогу Карла XII, ніж на доставляння шведському королеві своєї, військової помочі. Він думав перейти на шведський бік щойно після повної шведської перемоги над Московщиною, що - згідно з попередніми плянами Карла XII - могло статися поза межами України. Тимчасом шведський король змінив свій плян і, замість іти з Білої Руси через Смоленськ на Московщину, завернув на Україну. На вістку про це сказав Мазепа до Орлика: "Чорт його сюди несе! Всі мої інтереси переверне і московські війська за собою на Україну спровадить, на останню її руїну й нашу погибель".

Коли Мазепа дістав царський наказ іти з військом у Сіверщину, звернувся до своїх однодумців із запитом, чи вони годяться на це. Тоді всі одногласно відказали: "щоби не йшов, і радили, щоби негайно послав до шведського короля з проханням протекції, та щоби старався злучитися з ним на границях і тим не допустити московських військ на Україну. Просили його тільки об'явити "чого має з цілою Україною й Запорозьким військом надіятися, на якому фундаменті заложив він цю махину". Це розсердило Мазепу й він заявив, що їм про це перед часом не треба знати, як також сам він знатиме, коли післати до шведського короля. З гнівом виїняв універсал Станислава й велів Орликові прочитати його, "з котрого були вдоволені".

В листі з 17 жовтня 1708 до московського канцлера Головкина заявляв себе Мазепа хворим та виказував пекучу потребу його постійного побуту на Україні, з огляду на непевний стан, вияви невдоволення козацької черні, діяльність своєвільників і розбигацьких банд, врешті можливість вмаршу шведсько-польських військ. Наприкінці просив не зменшувати української воєнної сили в Гетьманщині, тільки навпаки, зміцнити її московськими полками. Але вже 21 жовтня одержав гетьман від канцлера інструкцію, вислати головні сили до Новгороду Сіверського, де над Десною вони мали б зайняти свої становища, а сам він мав їхати на нараду з фельдмаршалом Шереметевом. Знову ж київський воєвода, князь Дмитро Голицин мав з своїми московськими полками йти в глибину Гетьманщини для її забезпечення. Коли ж сам цар попросив на нараду, він вибрався з Батурина, але в Борзні ще більше розхворівся. Щоб раз уже скінчити з московським підданством, вислав гетьман управителя його маєтностей Бистрицького до Карла XII, щоби прибував охоронити Україну від Московщини. З кінцем жовтня прибув Бистрицький до кватири шведського короля в Понурівці. Коли ж тимчасом закликав Мазепу на воєнну нараду Меншиков, він вислав Войнаровського, з заявою, що кінець його життя є близький. Тоді Меншиков висловив своє побажання відвідати смертельнохворого гетьмана в Борзні. Тоді Войнаровський утік з табору Меншикова коло Городка на Сіверщині й 3 листопада 1708 р. сповістив про це свого дядька.

Те того самого дня вернувся Мазепа до Батурина. Звідтам вислав він команданта московського відділу при гетьмані Анненкова з листом до Меншикова, перед яким виправдував утечу свого сестрінка як молодечу легкодушність. Зараз же почав він негайно збирати своє військо; небагато він мав його близько своєї столиці: тільки 4 сердюцькі та лубенський, прилуцький та миргородський полки. 10 тисяч сердюків під командою полковника Чечеля залишив для оборони Батурина, з іншими, яких число сучасники різно оцінюють /від 3 до 12 тисяч/ подався шукати шведського короля. Залишення такої малої кількості козацького війська при собі було наслідком його хитання. До 3 листопада він вагався, по котрій стати стороні, й цим своїм ваганням зашкодив безперечно сам Мазепа власній справі. Свому однодумцеві, стародубському полковникові Іванові Скоропадському дав загадковий наказ впустити до Стародуба те військо, яке раніше явиться перед брамами міста; раніше явилися москалі й тому Скоропадський згідно

з гетьманським наказом їх впустив. Ще місяць після приходу шведів у Стародубщину Мазепа вдавав вірного цареві та велів у своїх універсалах по церквах молитися за царську перемогу над єретиками-шведами. Супроти такої тактики гетьмана, можна згодитися з думкою Михайла Грушевського, "що виступила комбінація Мазепи могла мати будучність, якби не викопав її могилу сам Мазепа своєю боязкістю". Ця боязкість залишив Мазепа щойно 3 листопада 1708 р., коли то він 76-літній старець схопився як зихор до діяння.

У довіряючи в неділю 4 листопада попросив Мазепа востаннє свою столицю. Велів полк Чечелеві в ніякому випадку не пускати москалів до Батурина й чекати на його поворот з шведами. Того самого дня прибув Мазепа до Коропа й коло Оболоні перейшов Десну. Другого дня /5/ коло Орлівки зустрів Мазепа шведську передню сторожу. Шведські полковники були очевидно здивовані приходом українського гетьмана в ролі приятеля шведів й недовірливо віднеслися до нього. Тільки один шведський старшина, що знав Мазепу з вигляду, потвердив його тотожність та товаришив йому до шведської головної квартири в Горках. Там 8 листопада відбулася стріча Мазепи з Карлом XII. В дорозі до королівської квартири несе перед гетьманом, що їхав в оточенні генеральної старшини й полковників, знаки гетьманської влади: булаву, й бунчук. За старшинським почотом ішли козацькі полки. Гетьман промовив коротко до короля по-латинськи, просив не брати українцям за зле того, що досі разом з москалями воювали проти шведів. Після того король довго розмовляв з Мазепою, що при обіді сидів праворуч короля; разом з ними побіч визначних шведських достойників обідали також 7 визначніших козацьких генеральних старшин і полковників. Слідуючого дня був Мазепа в шведського польного маршала Ренскельда й канцлера Піпера.

Мазепа інпонував шведам. Королівський сповідник Нордберг оцінював гетьмана як старця з віком 70 років, але при тому так рухливого чоловіка, якого очі в голові блискали як вогонь. Надвірній історіограф Карла XII Густав Адлерфельд і секретар шведської полевой канцелярії Цедергельм оцінювали вік Мазепи на 63-64 роки. Гетьман добре говорив латинською мовою, висловлювався вільно й мудро, влучно оцінював події, був добрим знавцем європейських справ, зокрема Східної Європи, взагалі був людиною широкого світогляду. Тимто від першої зустрічі припав Мазепа до вподоби королеві.

10 листопада рушила шведська армія на Батурин, але переправа через Десну коло Мізиня справила їй багато труднощів. Тимчасом Меншіков здійшовся на заході від Сосниці з київським воеводою князем Дмитром Голицьким, нічю на 5 листопада переправився через Десну й найкоротшою дорогою поспішав до Батурина. Тойно в околиці гетьманської столиці довідався він про перехід Мазепи на шведський бік. Супроти того московська воєнна рада в Погребках над Десною рішила в першу чергу зайняти Батурин /10 листопада/. 11 листопада зажадав Меншіков від батуринської залоги щоб вона пустила до міста москалів. Чечель відмовився, але щоб зискати на часі, почав він з Меншіковом переговори. Та вже 13 листопада, коли старшина з прилуцького полку Ніс зрадив своїх, почав Меншіков штурм на Батурин; 3.000 москалів полягло, 1.000 козаків перебилосся з міста й подалися шукати за гетьманом. Полковник Чечель і командант гетьманської артилерії Кенігсек тяжко ранені попали в полон і після тортур були страчені. Тортири мазепинців переводили москалі в Лебедині.

В Погребках над Десною була царська квартира, коли 6 листопада Петро I одержав від Меншікова вістку про перехід Мазепи на шведський бік; того ж самого дня дав цар деякі поручення Меншікову, щоб "запобігти цьому лихові", себто унешкідливити для Москви перехід Мазепи на бік Карла XII. Меншіков мав вислати кілька драгунських полків на ті місця, де розташувалися гетьманські полки, щоб не допустити останніх до здуки з шведами; "скільки можливо ласкаво" скликати полковників і старшин й умовити їх їхати до царя для виборів нового гетьмана. Розшукати Кочубезового свата - миргородського полковника Данила Апостола, якого вважав цар за "великого неприятеля" Мазепи, запевнити його царською ласкою й прислати його до царя. Цар не знав цілком, що Кочубеїв сват був однодумцем Мазепи й перейшов з гетьманом на шведський бік, та мабуть

думав перевести вибір Апостола на гетьмана. 7 листопада сповідав цар українців про те, що гетьман Мазепа "пропав без вісті", й тому наказував генеральній старшині, полковникам й іншим старшинам негайно прибути до царського табору над Дезною "для наради", а коли б "пан гетьман виявив конечну невірність, то для вибору нового гетьмана". Як бачимо, цар ще сумнівався й аж 8 листопада впевнився, що Мазепа по шведському боці. Тоді він видав маніфест, до всіх духовних і миряч "малоросійського народу", а особливо до запорозького війська, генеральної старшини, полковників, сотників, курінних отаманів та до всього війська "малоросійського". Цар сповідав, що гетьман Мазепа "забув страх Божий та свою присягу на хресті і зрадив царя й переїхав до його ворога шведського короля та зробив договір з ним і його ставлеником у Польщі Лещинським з тим, щоб "малоросійську землю уярмити по-старому під польське володіння, й церкви Божі та славні монастирі віддати в унію". Цар, що вважав себе господарем і оборонцем українських земель і народу, умовляв українську людність не йти за закликами Мазепа, а тільки злучитися з московським військом і стати проти шведів та свого "бувшого" гетьмана. Генеральній старшині й полковникам наказував цар прибути до Глухова "для обрання по правах і вольностях своїх, вільними голосами нового гетьмана", бо цього вимагала конечна потреба та "спасення всієї Малої Росії". Щоб більше відштовхнути народні маси від Мазепа, об'являв цар у своїому маніфесті, гей би то йому щойно стало відомим те, "що бувший гетьман своєю хитрістю, без нашого указу, оренди й багато біжмих поборів наложив на малоросійський народ, будьто би на плату для війська, а в дійсності ради свого власного збагачення". Щоб прихилити народ до себе, касував цар оренди та заведені гетьманською владою податки, хоча в дійсності оренди й податки були заведені за згодою московського уряду.

Щоб виборіві нового гетьмана надати більше торжественности, післав цар князя Бориса Із.Куракіна до Києва по митрополита Досеафа Кроковського, переяславського єпископа Захарію Корниловича, печерського архимандрита й настоятелів інших київських монастирів. Зокрема післав по чернігівського архієпископа Івана Максимовича. Але з причини протимосковських розрухів у Гетьманщині мусіли ці архієреї їхати скружною дорогою й через те прибули вони до Глухова вже після вибору нового гетьмана.

На царський заклик прибули до Глухова два полковники: чернігівський Павло Полуботок і стародубський Іван Скоропадський. Перший не пішов за Мазепою; ^{тому} що як свояк Самоїловичів дізнав давніше деяких прикростей від гетьмана. Другого вважав Мазепа за свого одnodумця і ще 10 листопада вислав йому наказ, щоб він "як правдивий своєї вітчизни син" з своїм товариством поспішав до Батурина для оборони його перед москалями. Та Скоропадський, відколи ввійшла до Стародуба московська залога, не міг злучитися на протимосковський виступ і у всьому корився цареві. Полтавський полковник Іван Левенець виправдував свою неприязність, з переяславського й ніжинського полків були наказні полковники: Степан Тамара й Лукіян Жураховський.

Та козацька старшина, що була по царському боці, хотіла мати гетьманом Полуботка, як людину енергійну; коли уповноважений царем "ближній стольник" князь Григорій Долгорукий повідомив про цей намір Петра I, той заявив: "Полуботок занадто хитрий, з нього може вийти другий Мазепа, нехай вибірають Скоропадського". Очевидно, цареві не було відомо, що останній, а не Полуботок був одnodумцем Мазепа. Після того переповів стольник козацькій старшині царську волю й вона "на"раді" в Глухові дня 17 листопада заявила за Скоропадським, тільки дехто з козаків бажав собі мати гетьманом Полуботка. Проте цар у своєму універсалі оповідував, що "всі, як єдиними устами, вибрали Скоропадського". Новий гетьман мусів присягнути на вірну службу цареві з зазначенням, що не входить у зв'язки з царськими ворогами та із "зрадниками, а особливо з бувшим гетьманом Мазепою".

Позбавлення останнього гетьманства відбулося день перед виборами нового гетьмана. В Глухові на площі поставлено ешафот з шибеницею та з опудалом, що мало представляти Мазепу й тому завішено йому Андріївський орден. Меншіков і Головікін вийшли на ешафот і розірвали царські грамо-

ту на признання Мазепі цього ордену, прочитали письмо про великі ласки та довіря царя до Мазепи й велику його невдячність до царя. Після того зірвано з опудала Андріївську стрічку й кат повісив його на шибениці. Так покарав московський суд позаочно Мазепу. Щоб підірвати ще більше авторитет Мазепи, як благодітеля церкви серед православних, рішено кинути на Мазепу церковну анатему. Цю церемонію перевів у Глухові 23 листопада новгородський протопіп Атанасій Заруцький, якого колись старий гетьман протегував, опісля зайшли між ними якісь непорозуміння; того самого дня проголосив у московському Успенському соборі анатему на Мазепу його колишній панегірист і приятель Степан Яворський, рязанський митрополит і "місцєблюститєль" патріяршого престолу.

Ще перед проголошенням цієї анатеми цар у своєму маніфєсті з 20 листопада до всього "малоросійського народу" назвав Мазепу "богоотступним зрадником", "відъвіри православної і церков Христових відлучений". В цьому ж маніфєсті згадував також цар про зруйнування Батурина для того, щоб шведи не захопили великої кількості гармат, пороху, оліва та інших припасів, взивав населення не слухати ніяких приманливих універсалів і станитися до шведів як до ворогів. У маніфєсті з 17 листопада зазначував ще цар, що Карло XII заміряє віддати Україну Лєдинському за Курляндію, Амудь і Лівонію, які то країни обіцяв Станіслав відступити Швеції. Це одначе заперечив Карло XII в своєму маніфєсті з Ромнів, 27 грудня 1708 р., в якому заявив, що ніколи не вмовлявся він з польським королем про завоювання України під Польщу.

Щоб притягнути на свій бік мазепинців, проголосив цар амнестію всім тим, хто вільно чи не вільно пішов за Мазепою, й до 18 грудня 1708 перейдуть на царський бік. З цієї амнесії скористали м.ін.: генеральний хорунжий Іван Сулима, миргородський полковник Данило Апостол і компанійський полковник Гнат Галаган; вони підписали акт вибору Скоропадського. Апостол і Галаган мали листи Мазепи, який виявляв свою готовість перейти на царський бік, якщо буде загарантована амнестія для нього. З того видно, що Мазепа оцінив безсилість шведів і предвиджував безуспішність козацьких державних змагань по боці Карла XII. Але вороття не було! Зломило його здобуття Меньшіковим його столиці, на відсіч якої шведи спізналися. З цього приводу Мазепа заявив: "Україна, настрашена Батурином, буде боятися за одно з нами стояти".

Але безуспішність свого зриву приготував теки сам Мазепа, що не підготував до цього зриву козаків, які таки добре ненавиділи Москву. Шведів зустрічало козацьке населення прихильно. Навіть коли Карло XII і Мазепа переїздили через українські села, на чолі маршу своїх військ, виходили їм назустріч мешканці з хлібом, сіллю, рибою, медом, і сиром. 21 листопада видав Мазепа універсал до українського народу. В ньому виказував наміри Москви обмежити права й вольности України, знести всякі сліди її автономії й перемінити її на звичайну частину московської держави. Для того задумала Москва підступно ув'язнити генеральну старшину й полковників, перетворити козаків у солдатів і драгонів, перегнати населення з України за Волгу, а на Україні поселити москалів. Знову ж шведи саме для того прийшли в Україну, щоб її визволити з московського ярма. Зокрема розсилав Мазепа листи до передових людей України, в першу чергу до Скоропадського. Тому останній мусів у своїх універсалах з 19 і 26 грудня 1708 відлекуватися від намірів своєї співпраці з Мазепою. Проте в шведській королівській квартирі вірили в те, що Скоропадський, як приятель Мазепи при найближчій нагоді перейде на шведський бік. Але не гетьманський універсал, тільки побут шведів впливав на настрої українського населення. Довге стаціонування шведів в околицях Гадяча й Ромнів надоїло тамощньому населенню, й тому замість первісних урочистих приймать короля й гетьмана були протешведські виступи козаків. Гетьманські козаки у Веприку за спротив шведам були ще покарані Мазепою, але вже на території Слобідської України спалили низку місцевостей й вимордовували їх людність. Тому козаки спасалися спершу перед шведами втечею, відтак почали вести проти шведів партизанку. Справді Мазепа старався злагіднити взаємини між шведами й населенням, але це не всюди

тому вдавалося. В наслідок шведських репресій, взаємини між шведським Гетьманом і українським населенням були в початках 1709 р. вже досить напружені.

Але не зважаючи на нетакт шведів, населення деяких місцевостей виступало таки по боці Мазепи. На заклик Мазепи перейшов на шведський бік, завзятий ворог Москви, запорозький кошовий Кость Гордієнко. Давніше, коли Мазепа був вірний Москві, не було між Гордієнком і Мазепою приятні. Коли ж Мазепа зірвав з Москвою, Гордієнко прихилив Січ на бік Мазепи. Нічого не помогли царські дарунки й жалування для запорожців. Тоді москалі пригадали собі засланого на Сибір Палія; 14 березня 1709 писав Григорій Долгорукий до Олександра Меншикова, що з огляду на можливий напад кримців, заприятнених з Гордієнком, варта було б проти них вислати "Палія, яким сподіюся, що можна буде вчинити диверсію, тому, що він серед таких свосвільних не малу мав любов і кредит. Тільки, будь ласка, видобудьте від нього, за якого собі приятеля має він Мазепу, й чи знає він, що все нещастя й заслання заподіяв цей зрадник, на що його милість гетьман /Скоропадський/ в такому погляді зі мною згоджується. І якщо, будь ласка, вирішите за потрібне вжити цього Палія, то, будь ласка, перевести його десь ближче у великоруські города з Москви у Сівськ, гоб ми його мали під руками".

Не знати, на скільки поміг би Палій у прихиленні запорожців на московський бік; заки зреалізовано в Москві думку Долгорукого, вирішили запорожці на січовій раді 23 березня 1709 р. стати по боці Мазепи. З 8000 запорожцями вирушив Гордієнко негайно до Карла XII і Мазепи. Гетьман зустрів запорозьке військо 6 квітня в Диканьці. На другий день зайшов Гордієнко до головної королівської квартири у Великих Будишах. Запорожці, єднаючись з Мазепою проти Москви, змагали поставити справу майбутнього державного становища Запоріжжя ясно. Тому зажадали, щоб Карло XII, Лещинський і Мазепа прислали на Січ своїх послів для заключення договору й вирішення майбутньої державної приналежності Запоріжжя. Після свого приходу до Мазепиного табору запорожці й гетьманці присягнули в будишанській церкві помагати собі взаємно під булавою Мазепи.

8 квітня 1709 р. уложено договір з шведським королем. Карло XII приймав Мазепу й Гордієнка з їх військами під свою опіку й зобов'язувався не замиритися з Московщиною доти, доки Україна й Запоріжжя не будуть зовсім і назавсиди вільні від Москви, а козаки заживатимуть давніх прав і привілеїв. Король обіцяв у часі побуту шведів на Україні розміщувати свої воєнні сили так, щоб вони своїм постоем не наносили українцям шкоди. Зате українське населення міст і сіл, що досі ховалося по лісах і нападало на шведів, мало вернутися до своїх осель і постачати для шведського війська харчі. Король обіцяв гостро карати тих всіх своїх вояків, які вчинили б якунебудь пакість українському населенню. Різко ж прихилився Карло XII до бажання запорожців іти скоро походом на ворожу територію, однак зазначував, що в воєнних діях слід стосуватися до насу й діянь ворога, тому покищо годі визначити речинець і місце, коли й де вдертися. Похвалюючи цей запорозький задум, обіцявав піти йому назустріч, як тільки будуть усунені інші перешкоди.

Запорожці почали негайно після свого приходу воєнні операції проти московських військ і відкинули їх від Дніпра в області впаду до нього Ворскли. Та москалі скоро виставили нові сили й з кінцем квітня 1709 р. захопили Переволочну. В травні вирушило московське військо з полковником Яковлевым на Запоріжжя. При допомозі бувшого мазепинського компанійського полковника Галагана здобули та зруйнували москалі Січ. Проте запорожці не зражувалися й видержували при Мазепі. Вони стали одиноким надійним військом, не тільки для гетьмана, але й для шведського короля. Останнього завела поміч з боку Станіслава Лещинського, якого прихильники в Польщі чисельно чимраз більше зменшувалися. Знову ж від Мазепи відступили правобічні не тільки полковники Омельченко і Танський /зять Палія/, але й мазепинський компанійський полковник Бурляй, що стояв на чолі гетьманської залоги в Білій Церкві.

Престіж Карла XII і Мазепи могла врятувати тільки блискуча перемога над ворогом і викинення його поза межі України. Тимто шведський король

рішив захопити опановану москалями Полтаву. 10 травня підступили шведи й запорожці під Полтаву. Львину частину робіт, зв'язаних з облогою, виконали запорожці, що й охороняли шведське військо на лінії Ворскли від Полтави до Переволочни. Скопи під Полтавою копали запорожці серед безупинних перепалок між шведсько-мазепинським і московським військами й тому запорожці потерпіли багато втрат.

Тимчасом на відсіч Полтави прибув сам цар Петро I. Кількість московського війська /60.000/ переважала чисельно шведів /25.000/ і мазепинців /2000 гетьманців і 8000 запорожців/. До того, коли ранено Карла XII, шведам забракло вождя. В рішальному бою 11 липня головнокомандуючий шведським військом ген. Реншельд здався в полон. Розбита шведська армія й мазепинці почали відступати в напрямі Дніпра. За ними в погоню пішов Меншиков з 9000 кавалеристами. Уоча шведів було більше /16000/, наступник Реншельда - ген. Левенгаупт скапітулював. В акті капітуляції було зазначено, що шведи видадуть москалям запорожців та "інших бунтівників". Але шведи були безсилі, щоб роззброїти й видати москалям запорожців, яких число зменшилося до половини.

Карло XII і Мазепа подалися в напрямі на Молдавію; їх одинокою охороною були запорожці, що над Богом видержали бій з 7000-им відділом московської кавалерії князя Волкнського. Тоді 500 шведів з королівської охорони піддалося москалям, а 300 утонуло в Бозі. Але й запорожці потерпіли нові втрати і це викликало серед них бунт; невдоволені хотіли захопити гетьманське майно й видати гетьмана москалям. З трудом утихомирив їх кошовий, але все таки 700 невдоволених дезертирувало.

Врешті Карло XII, Мазепа й запорожці прибули на турецьку територію; 11 серпня дійшли вони до Бендер. Тричі 21, 25 липня та 7 серпня цар жадав від султана видачі Мазепи, але той відмовився. Та сили старого гетьмана, прибитого невдачами й змученого скорою подорожжю з-під Полтави до Бендер, висчерпалися; він смертельно занедужав і в ночі з 2 на 3 жовтня помер. Його поховано спершу в с. Варниці коло Бендер, але відтак перенесено його тлінні останки до церкви св. Юрія в Галаці /колишньому Малому Галичі/ при впаді Пруту до Дунаю.

15. Мазепинська еміграція.

У російському "Дневнику воєнних дій Полтавської битви" читаємо, що 21 липня 1709 р. канцлер гр. Головкин і підканцлер Петро Шафіров списували королівський шведський архів, у якому "відшукано й багато листів Мазепи, якими призивав він короля Карла на Україну, обіцяючи всю його армію на своєму прожитку утримувати й українськими військами до півтораста тисяч помагати, ... щоб українські козацькі народи були окремим від Росії князівством, а не під російською державою". Про те навіть найближча Мазепі генеральна старшина не могла довідатися від свого гетьмана, який політичний стан України готовив він у договорі з Карлом XII. Тому чільні мазепинці: генеральний обозний Іван Ломиковський, запорозький кошовий отаман Кость Гордієнко, прилуцький полковник Дмитро Горленко, генеральний писар Пилип Орлик і генеральний бунчужний Федір Миревич у своєму "Покірному меморіалі запорозького війська до святого королівського маєстату Швеції", зладженому в Бендерах, 20 жовтня 1709 р., між іншими писали: "Знаємо бо добре, що прийняти опіку св. королівського маєстату зневолило ясновельможного гетьмана Мазепу прагнення, щоб руський нарід скинув московське ярмо й був вільний, але до сьогодні невідомі нам скриті думки й таємні наміри того самого нашого гетьмана: на яких основах почав він здвигати цю велику будівлю, в якому устрою хотів він поставити нашу батьківщину, звільнивши її від московської неволі й тиранства, та якими законами задумував він скріпити ненарушеність запорозького війська? Тому запорозьке військо звертається з проханням до св. королівського маєстату виявити йому наміри згаданого нашого гетьмана щодо цього, якщо він виявив їх св. королівському маєстатові, й що до них запевнив його королівський маєстат. Крім того запорозьке військо просить св. королівський маєстат зволити знову прилюдним письмом потвердити під іменням нового гетьмана своє запевнення, що далі

вохватиме з москалями й не вважатиме в мирові переговори доти, доки руський нарід, скинувши ярмо теперішньої неволі, не вернеться до колишньої своєї свободи".

"Ідуться запорозьке військо, — писали згадані його провідники, — що віджив і відродився в крові свого внука найясніший король Швеції Карло X і підняв із посмертного гробу збройний союз і спільну ідею з гетьманом Хмельницьким і запорозьким військом, тоді закріпленій проти поляків, а тепер потверджений проти москалів геройськими вчинками його внука, найяснішого Карла XII, щоб скинути ярмо неволі. Тож покладемо надію на поміч Бога й на справедливу нашу справу, до преславний внук того самого Імєння й пророчого знаку, найясніший король Швеції, виповнить добру волю свого найяснішого діда та своєю побідною зброєю визволить поневолений руський нарід із страдного московського ярма, поверне намі права, затвердить і вдержить їх навіки... А якщо Бог побідним вислідом — писали вони нижче свого прохання виявити їм наміри Мазепи — поблагословить зброю св. королівського маєстату й щасливим миром закінчить війну, благає запорозьке військо такої ласки св. королівського маєстату, щоб тоді не виключено нашого державного інтересу з договорів і не нарушено меж нашої батьківщини аж до ріки Случ, які так простягаються від часів Хмельницького й потверджені мировим договором. Нарешті хай зволить св. королівський маєстат у тому самому прилюдному письмі забезпечити нас, щоб сусідні володарі не намагалися підбити нашу батьківщину збройною силою, або якимнебудь способом, і знівечити права на волю".

Наведений вище текст "Покірного меморіялу" є третьою з черги статтею. В першій статті заявляли згадані мазепинці: "По втраті свого керівника через смерть ясновельможного гетьмана Мазепи, судно руської нації й запорозького війська пливе не до іншого рога доброї надії й серед такої великої заверюхи простувє всіма силами не до іншої пристані своїх гарячих бажань, як тільки до святого королівського маєстату Швеції, свого найласкавішого пана, що раз на завсіди прийняв цей нарід і запорозьке військо в оборону, охорону, опіку й захист, щоб скинути московське ярмо. То ж запорозьке військо прохає покійно св. королівський маєстат, ніколи не покидати цього народу, скермувати й спрямувати нашу батьківщину, кидану хвилями між Сцїтлою і Харїбдою московської ворожнечі, до щасливих островів і зарадити наші руїні та скрутному військовому положенню".

Друга стаття містила в собі жалі мазепинців на Мазепиною сестринка Войнаровського, що присвоїв собі всі гетьманські скарби. В четвертій був висловлений здогад щодо шведсько-турецького майбутнього союзу і у зв'язку з тим висловлювали мазепинці своє прохання, "щоб до договору про цей союз включено, як додаток у ласкавому меморіялі св. королівського маєстату, справи цілості запорозького війська й руського народу."

В п'ятій статті писали: "Боліємо над неславним похороном ясновельм. гетьмана Мазепи, що ті дорогі тлінні останки, геройська душа в яких наповнила увесь світ славними вчинками, прийняла марна земля цього простого села. Тому запорозьке військо звертається до св. королівського маєстату з проханням, щоб йому уможливлено поховати тлінні останки свого гетьмана вчистіше в славнішому місті, зокрема в Ясах, у т.зв. монастирі Голія".

22 жовтня впливун цей "Покірний меморіял запорозького війська" до королівської канцелярії, а 25 жовтня подав Войнаровський туди вже свою "Відповідь на витяг із меморіялу запорозького війська". П'ять днів пізніше, 30 жовтня, доручено канцелярії "Відповідь запорозького війська на неоправдану доповідь п. Войнаровського, щодо другої статті покірного меморіялу цього ж війська до св. королівського маєстату", а 9 листопада вніс Войнаровський до цієї ж канцелярії свою "Репліку на відповідь старшини запорозького війська".

Для вирішення спору між козацькою старшиною та Войнаровським за спадок по Мазепі покликав Карло XII комісію в складі ген. Станіслава Понятовського, державного секретаря Генриха Густава Моллерна й королівського камергера Кастенія Клінгенстірну. Розправа відбулася в днях

28-30 листопада в таборі шведського короля коло Бендер. Після розгляду комісією обосторонніх претенсій признав Карло XII майно Мазепи Войнаровському, тому, що йому легше було позичати гроші в останнього, ніж від запорозького війська, а король позичав гроші де тільки міг. Ще у Великих Будишах позичив він від Мазепи 60.000 зол., яких звороту також домагалися мазепинці.

Коли Карло XII признав спадок по Мазепі Войнаровському, домагалася козацька старшина, щоб він як спадкоємець скарбу попереднього гетьмана був також гетьманом. Але Войнаровський відмовився, Король бажав мати гетьманом Орлика, хоч дехто з старшини висував прилуцького полковника Горленка. Орлик відмовлявся, але йому обіцяв Войнаровський 3000 дукатів, якщо він прийме гетьманську булаву. Проте Орлик, як став гетьманом, мусів з власних грошей і майна оплачувати видатки гетьманського уряду. Формальний вибір Орлика гетьманом відбувся 16 квітня 1710 р. Його вибір, як також "Договірні статті й устави законів і вольностей запорозького війська", потвердив Карло XII як протектор України. Україна мала бути незалежна від Московщини під протекцією шведського короля, що обіцяв дати не скласти зброї, доки не будуть визволені з-під московського ярма Україна й козацтво.

Шведський король заходився, щоб до війни з Московщиною приєднати Туреччину. 1 грудня 1710 р. його заходи увінчалися успіхом: турецький султан виповів війну Московщині. У зв'язку з шведсько-турецьким союзом, був висланий постійний шведський резидент, також на двір кримського хана. Вислана водночас окрема козацька делегація з полковником Горленком на чолі, заключила 3 лютого 1711 р. козацько-татарський союз, що нав'язував до традиції колишнього союзу Богдана Хмельницького з ханом. Цей союз був встановлений на ґрунті повної незалежності України. Без згоди гетьмана і Запорозького Війська, хан не повинен був заключати миру з Московщиною; підчас війни гарантували татари спокій і безпеку для населення України. Під охорону цього договору входили слобідські і донські козаки, що мали належати до українського гетьмана і їх татари мали трактувати не як ворогів, за винятком тих випадків, коли б з їх боку було помітне вороже поступовання. Вони мали користати з таких самих вольностей, як українські козаки. Передбачувалося в договорі, подібно, як колись у Петриковому, переселення слобідських козаків на Правобережжя. При ханському дворі був постійний резидент українського гетьмана. Делегація донських козаків - булавинців була в шведського короля в Бендерах ще в липні 1710 р. З ними, як також з кубанськими черкесами, казанськими татарами й башкірами вдержував зв'язки генеральний осал Герцик. Знову ж запорожці, коли збурили москалі Нову Січ при впаді р. Кам'янки в Дніпро в 1711 р. оселилися на татарській території в Олешках недалеко Дніпрового лиману.

Крім козаків-мазепинців і запорожців, яких нараховувано до 5000, прибули ще до Бендер поляки під проводом київського воєводи Йосифа Потоцького, числом 3000; самих шведів залишалось звиж півтора тисячі. Тимто головною зброєю для шведського короля являлися запорозькі козаки. Крім того були ще запорожці в Олешках, що вислали разом з татарами, які 23 січня 1711 р. рушили походом на Україну, кількасот своїх людей. Хан захопив Новосергіївську кріпость над р. Самарою й пішов походом на Слобідську Україну, де частинно населення ставилося прихильно до татар з огляду на співучасть у поході запорожців, але були випадки й опору, і тоді татари мстилися на населенні. В початках березня завернув хан назад. При повороті пробував безуспішно здобути Новобогородицьку кріпость.

Водночас з цим ханським походом вирушили з Бендер 11 лютого Орлик, Гордієнко і Потоцький. Коло Рашкова прибули до них ще відділ поляків та білгородсько-буджацька орда. Перед ними відступили московські війська, що стояли на границі Молдавії, й Орлик без опору прямував на Правобережжя. Правобічні козаки за винятком білоцерківського полку перейшли на його бік. Його військо зросло до 16 тисяч. Населення постачало його союзникам харчі й фураж, хоч як це було дошкульно. Але за те султан заборонив орді чинити якінебудь кривди і, як самі москве-

ські звідомлення подають, не робили татари спустошення, ні не брали полону. Не так льояльно ставився до козаків Потоцький, який, щоб посилити своє військо, велів своїм жовнірам ловити козаків і примушувати їх у себе служити. Крім того заходили розбіжності в операційних плянах Орлика і Потоцького: ціллю першого було здобути Правобережжя, другого — похід на Західне Поділля, де сподівався притягнути на свій бік деяких польських старост. Тому, що хан поділяв думку Орлика, Потоцький мусів іти на Правобережжя, де тільки в Білій Церкві ставили москалі і полк. Такський опір. Татари не видержали й розбіглися, Потоцькому й Орликові, якому Карло XII наказував взяти до розпорядимости першому, завернули назад, і вже в початках травня були під Бендерами. Татари набрали ясиру на Правобережжі й це погрєбало прихильність місцевого населення до Орлика. Правда, вдалося Орликові при шведській підтримці виснати у турецького султана звільнення українських полонених, але це цілком не направило його положення.

Цар Петро I захочений цим відворотом Орлика й Потоцького пустився походом у напрямі Молдавії. Назустріч йому йшла турецька армія. Турецький великий везир візав Орлика й запорожців до участі в поході, але Карло XII затримав їх при собі. "Орлик — пише його біограф Крупницький — не посмів вийти з волі шведського короля, хоч це дуже розлютило і везира і хана". Тому події над Прутом відбулися без Орликової участі й через прутське турецько-російське перемир'я з 23 липня 1711 р. не означувало докладно майбутнього державного стану України. Цар зобов'язався не задмати тих козаків, що є в татарському підданстві. Українські історики застановлялися, чи це відносилось тільки до Правобережної України, чи й до Гетьманщини заразом. На нашу думку — відноситься це тільки до запорожців, що оселилися в Олешках, на татарській території. За цією думкою промовляє те, що великий везир переказав у вересні Орликові, щоб запорозьке військо йшло до Очакова, а сам гетьман їхав на переговори до Стамбулу /Царгороду/. Також кримський хан жадав від Орлика, щоб він виконав наказ везира.

Але запорозьке військо, за радою Карла XII залишилося таки біля Бендер. В листі до запорозького війська, 22 жовтня 1711 р. пригадував король козакам, що вони присягнули йому на вірність і він сам зобов'язався здобути їм їх старі вольності. Отже їх обов'язком є не слухати наказів везира й хана, тільки держатися його, поки він не вибереться з цієї країни. Очевидно, Карлові XII залежало на тому, щоб мати під своєю рукою козацьку силу, адже він не мав власної шведської армії, але козакам його опіка була завва і їм більше залежало на приязні справжніх панів території, на якій вони перебували. До того, в часі походу Орлика й Потоцького на Правобережжя, щодо якого був українсько-польський спір, Карло XII більше хилився на польський бік, тому що йому більше залежало на союзі з Польщею. Тому Понятовський і Потоцький склонили його трактувати справу Правобережжя України в аспекті польських інтересів. Проте король не дозволяв Орликові вести самостійних переговорів з турецьким урядом, хоч цього вимагали від свого гетьмана козаки.

Проти волі короля вирушив Орлик в дорогу до Царгороду, бо признавав сам за потрібну свою приязність у султанській столиці. На здогін за ним вислав Карло XII ового військового комісара для козацьких справ Зольдана, який завернув гетьмана з міста Бабі над Дунаєм. Звідтам Орлик вислав 14 листопада 1711 до Царгороду тільки делегацію в складі полк. Горленка Д., генерального судді Кліма Девгополого, генерального писаря Івана Максимовича, генерального осаула Григорія Герцика й кошового К. Гордієнка, а сам вернувся до Бендер. Делегація мала просити від турецького уряду звільнення України по обох боках Дніпра від Московщини на завжди. Запорозькому військові мали бути повернені Москвою незручними всі фортеці на Україні й артилерія; домагатися, щоб турецький уряд затвердив козацько-татарський союз і видав асекураційний акт такого змісту: Україна обох боків Дніпра з усім запорозьким військом та українським народом визнається на вічні часи незалежною країною від усякого чужого панування без порушення братерства й вічної дружби з кримським ханом, з яким заключено вже договір. Але ніхто не смів претендувати на

панування над Україною як васальною країною або вимагати щорічної дані від неї. Українська православна церква має бути під зверхністю царгородського патріярха. Турецький уряд гарантує, що він не буде втручатися у внутрішні справи України та порушувати її вольности, закони, привілеї і кордони. Гетьман Вілська Запорозького вибиратиметься завжди вільними голосами, султан не матиме права його змінити і кожний ново-вибраний гетьман повідомлятиме про свій вибір турецький уряд листовно, а не їздитиме з спеціальною чолобитнею до Царгороду. В межах турецької держави має бути дозволена українським купцям вільна торгівля. Український народ і Запорозьке військо залишаються й надалі під протектором шведського короля. Це не може порушувати ні вічної дружби з кримським ханом, ні добрих взаємин з Туреччиною; навпаки, закріпить дружбу і союз між Швецією і Туреччиною.

Тимчасом у Туреччині змінено великого везера. На місце Баталджи паші прийшов грузин з яничарів Юсуф паша, що схилився до цілковитого замирення з Московщиною. Тимто подані гетьманом в інструкції делегатом наведені вище вимоги могли бути здійснені тільки на випадок турецько-московської війни. Юсуф паша у переговорах з московськими делегатами погоджувався на виїзд Карла XII з турецької території, але зате вимагав евакуації московських військ з Польщі. В українській справі тримався він приречення свого попередника, себто вимагав звільнення всієї України. Щоб натиснути на Москву й змусити її до уступчивості, проголосив турецький уряд у початках 1712 р. нову війну з нею.

Тимчасом цар запропонував Туреччині звернення Озова, а турки пішли на уступки москалям. 16 квітня 1712 р. був заключений турецько-московський мир на 25 років з тим, що Лівобережжя з Києвом залишалося під Москвою. Орлик залишався гетьманом Правобережжя і Запоріжжя під турецьким протекторатом. Але вже від кінця попереднього року, московський генерал Ренне, переганяв українське населення з Правобережжя на Лівобережжя, супроти чого Орлик мав бути гетьманом незаселеної території. Автім Правобережжя, згідно з турецько-польським мировим карловицьким договором мало належати до Польщі. Тимто Орлик залишався на ділі без території. Та він не був у силі зарадити лихові й не міг нічого зробити більше, як для обоснування прав України до самостійності написати "Вивід прав України" та "Маніфест... до європейських урядів".

У "Виводі прав України" подавав Орлик, що його попередник, гетьман Мазепа й Генеральна Рада України, умовилися з шведським королем "не трактувати ні з ким окремо". Карло XII зобов'язувався обороняти Україну й прилучені частини козацького краю, та негайно вислати туди задля цього пемічні війська, коли того вимагатиме потреба й коли цієї помочі проситимуть князь /гетьман/ і Генеральна Рада України. Ці війська, вступаючи в країну, будуть під командою шведських генералів, але підчас операцій на Україні, король довірить керування ними князеві /гетьманові/ та його наступникам і це триватиме доти, доки Україна потребуватиме того війська, котрому король видаватиме платню, а козаки постачатимуть хліб і харчі. Все, що завойовується з бувшої території Московщини, належатиме на підставі воєнного права тому, хто цим заволодіє, але все те, що - як виявиться - належало колись руському народові, передасться й задержиться при українському князівстві. Князь /гетьман/ і Генеральна Рада України, згідно з правом, яким досі користувалися, будуть захищені і вдержані на всім просторі князівства й частин прилучених до нього. Іван Мазепа, законний князь /гетьман/ України, жадним способом не може бути порушений у володінні цим князівством. Після його смерті, - що треба сподіватися - не наступить ще довго, Генеральна Рада України захоче всі вольности згідно з своїми правими та стародавніми законами. Нічого не зміниться в тому, що досі зазначено, щодо гербу і титулу князя /гетьмана/ України. Король не зможе ніколи присвоїти цього титулу й гербу. Для більшого забезпечення як цього договору, так і самої України, князь /гетьман/ і Генеральна Рада України передадуть королеві на весь час, поки тягнутиметься ця війна, а з нею й небезпека, деякі із своїх городів, а саме Стародуб, Мглин, Батурин, Полтаву і Гадяч.

Цей "Вивід прав України" є історичною пригадкою Орлика до попередніх договорів Мазепа і його з шведським королем, зредатованим ним так,

щоб якнайкраще обслуговувати права України до незалежності, не зриваючи при тому з шведським королем. Ця пригадка означала, що Орлик покладав одну надію на Карла XII, а не на Туреччину. Мабуть цей "Вивід прав України", якого текст зберігся у французькій мові, був призначений для французького уряду. Французький король - Людовик XIV заявляв себе прихильником Карла XII і, як виходить з листа французького державного секретаря для закордонних справ Тарсі до французького посла в Царгороді - Дезаєра з 6 квітня 1712: - "Король вповні похваляє Ваше поведіння відносно козаків. Ви можете нагадати великому везиреві, що його Християнська Величність усе цікавилась козацьким народом, зараз же, коли він у союзі з шведським королем, старим другом Франції, в наших інтересах є союз козаків з Туреччиною" - виявляв своє заінтересування Україною. В "Маніфесті гетьмана Орлика до європейських урядів" хотів автор довести, що союз України з султаном ні в якому разі не порушує її обов'язків як християнського народу, бо цей союз є у високій мірі почесний і для християнського народу вигідний. Мета союзу визволення українцям поневоленої батьківщини і коли козацьке військо виступить дружно проти московського ворога разом з турками, то певно не для того, щоб завести в неволю християн. Др.Крупницький сумнівається, щодо автентичності цієї грамоти і наводить переконливі аргументи проти.

Але дипломатична діяльність Орлика не могла принести негайно реальних осягів. А цих осягів нетерпеливо вичікувала мазепинська еміграція, а головною запорожці, для яких побут в Олешках був прикрим. Кошовий Гордієнко перестав уповати на безсилового Карла XII і разом з 50 запорозькими старшинами і козаками залишив у початках квітня 1712 р. Молдавію і подався на Нову Січ. За те розсердився на нього Карло XII і взивав січове товариство, щоб воно відібрало від Гордієнка, як від "зрадника", що порушив складену йому у Великих Будищах присягу, військові клейноти; зокрема звертався шведський король у цій самій справі до кримського хана, але той поставився негативно до королівських домагань. Хан заявив, що йому невідоме місце перебування Гордієнка, і що він не вважає себе компетентним вмішуватися в справи, які належать до українського гетьмана.

Гордієнко вислав 300 кінних запорожців на Правобережжя, щоб вони агітували проти Орлика. Уманським полковником призначив Гордієнко якогось Поповича. В Кальніболоті і Городищі під Корсунем зібрали вислані Гордієнком ватажки яких 200 партизанів. Пробирав також запорозький кошовий переговорювати з Скоропадським і заявляв свою готовність перейти під царське підданство. Але царський стольник Федір Протасєв порадив Скоропадському не вірити Гордієнкові, тому, що той хоче тільки добитися від нього хлібних і інших припасів, щоб опісля по старому "оставати на своїй місцевості".

Мабуть така акція Гордієнка спонукала Орлика вислати наприкінці лютого 1713 те запорозьке військо, яке він мав у Бендерах, з наказним гетьманом Горленком на Правобережжя. Горленко ішов через Рашків і Бершадь до Бр-слава, що став його резиденцією, і звідси розсилав він своїх агентів по Україні. Вони організували козацькі загони для боротьби з поляками і москалями. Серед них вславився Швачка, що оперував в оклиці Богуслава. Але Горленко, як тільки вступив на Правобережжя, думав незалежити себе від Орлика та його протектора Карла XII, орієнтуючись на татар.

Коли ж у половині 1713 р. явився на території Молдавії польський король Станіслав Лещинський, дійшло між ним і гетьманом Орликом, згідно з бажанням турецького султана до порозуміння: Лещинський зрікся Правобережжя на користь турків і козаків; знову ж Орлик просив польський уряд прийняти його під свою опіку і залишити його на Правобережжі, яке однак мало бути далі нероздільною частиною Річипосполитої, та з певною автономією для гетьмана і його козаків Лещинський вислав польські відділи на Україну, з якими почав війну Горленко. Новий польсько-турецький договір з 22 квітня 1714 р. потвердив попередній карловуцький, а тим самим мусіла скінчитися акція Орлика на Правобережжі /6 листопада 1714/. Орлик разом з іншими мазепинцями: Климом Довгополим, Федором

Третьяком, Федором Мировичем, Федором Нахимовським та Григорієм Іваном й Атанасом Герциками залишив турецьку територію й виїхав слідом Карла XII до Швеції. Горленко, Ломиковський і Максимович скористали з царської амністії й вернулися на Гетьманщину.

Орликіві не залишилося нічого іншого, як тільки вести пропагандивну акцію на користь української державності по всіх західно-європейських державах. У 1720 р. порозумівся навіть з польським королем Августом II, при чому згоджувався на унію об'єднаної на обох боках Дніпра України з польською Річчиполитною. Козацьке Правобережжя мало мати в рамках Річчиполитної автономію, гетьман мав підняти безпосередньо королеві з Річчиполитній, козаки мали користуватися давніми привілеями й вольностями, але за те мали безплатно служити в разі воєнної потреби Річчиполитній. До гетьманської влади мали належати не тільки козаки, але також осілі в королівщинах і старостах Правобережжя селяни; селяни в панських маєтках залишалися надалі в панському підданстві. Зокрема забезпечувалися старі вольності й привілеї Запорозької Січі.

Посередником між Орликом і Августом II були саксонський граф Флеммінг та польський генерал Понятовський. До них виправив Орлик в кінці 1719 р. свого швагра, генерального осаула Григ. Герцика; цей задержався якийсь час у Варшаві і там його схопили московські агенти.

Орлик був оптимістом і в такому дусі писав до запорожців, що майже всі європейські держави об'єднуються союзом проти Москви. В дійсності робив він тільки заходи в справі об'єднання держав, але він як некоронований володар, не міг багато рахувати на успішність. 22 жовтня 1720 р. покинув Орлик Стокгольм і переїхав до Бреслава /23 січня 1721 р./, а відтак до Сльєд, де хотів бачитися з Августом II і Флеммінгом. Але йому порадили залишити Польщу і він виїхав назад до Бреслава. Там зійшовся Орлик з гольштинським князем Карлом Фридрихом і пробував за його посередництвом дістати царську амністію; через гольштинське посольство він свого листа до свого колишнього вчителя равянського митрополита Степана Іворського. Але останній нічого йому не відповів, а цар те хотів дати амністію Орликові. Після мирного договору між Швецією і Росією подився вже цар дати амністію Орликові під умовою повороту на Україну під його владу. Але Орлик з цього не скористав, бо він, коли просив у справі амністії, то не тільки для себе, але для всіх мазепинців.

Після безуспішних заходів приднани для української справи західно-європейські уряди, рішив Орлик виїхати до Туреччини. Свою родину примістив він у Кракові і в березні 1722 р. переїхав він турецький кордон у Хотині. В Туреччині перебував Орлик здебільша в Солуні. Він відновив свої зв'язки з бувшим польським королем Станіславом Лещинським, з якого дочкою оженився французький король Лудвік XV. Через Лещинського пробував Орлик, щоб західно-європейські уряди відвинули українську справу на конгресі в Суассоні в 1723 р; заявою своєї прихильності до католицизму пробував також прихилити для себе поміч римського папи. Та проба інтервенції західних держав викликала тільки відповідь російського уповноваженого Олександра Головіна, що його уряд не може допустити дискусію на конгресі над українським питанням, тому що прихильність московського уряду до козаків і без того ясна, адже наперекір волі Петра I дозволено козакам вибрати собі гетьмана. Хоч Орлик є бунтівником і спільником Мазепи, все таки можна було б дати йому амністію, якщо б він поставився лояльно проти Москви. Апогазувався також Орлик в акції Станіслава Лещинського, що після смерті Августа II пробував досягти знову на польському престолі.

Помічниками Орлика в його дипломатичній діяльності були: його син Григор, що був на французькій військовій службі, та старі мазепинці Федір Мирович і Федір Нахимовський. Перший робив старання в українській справі серед західноєвропейських дипломатів, два останні були зв'язковими між гетьманом та Запоріжжям і Кримом. Московський уряд був зачепкований змовою Орлика і задав від турецького

його видачі /1739/. Турки велили Орликові, що перебував у тому часі в Букарешті, переїхати до Адриянополя. Там погіршився стан його здоров'я і він дістав змогу, завдяки інтервенції шведських резидентів і французького посла переїхати до Яс. Там він помер у початках червня 1742 р.

Зі смертю Орлика не закінчилася політична діяльність сторонників Мазепи. Вста її трійця: Гр. Орлик та два Федори Мирович і Нахимовський. Ще в 1757 р. довідався московський уряд, що два останні сповідали в ханської столиці першого про прохання запорожців до хана, щоб той дозволив їм знову перейти на свою територію. Про це довідався московський уряд і канцлер граф Воронцов писав до гетьмана Кирила Розумовського, щоб унешкідливити їх. Але Розумовський вимовлявся тим, що мазепинці не мають ніякого впливу серед козаків, й остаточно погодився з ним у тому російський канцлер, який признав, що Мирович і Нахимовський люди старі, й тому слід сподіватися скорої їх смерті. І справді, Нахимовський помер у 1758 р.; про дату смерті Мировича немає докладних відомостей, але після 1757 р. всякі відомості про нього вживаються. Так закінчилася акція мазепинців, що велася продовж майже 50 років після смерті Мазепи.

IV. СУМЕРК КОЗАЦЬКОЇ УКРАЇНИ

1. Обмежування автономії Гетьманщини та її знесення.

Вже саме те, що гетьман Іван Скоропадський був дещо ближче до Мазепи людиною, змушувало його до безмежної лояльності супроти царя. Він не міг протиставитися ні цареві, ні Меншикову, коли вони ігноруючи зовсім українського гетьмана, визначували козацьких старшин та надавали їм маєтності мазепинців. Самому ж гетьманові віддано право призначати й змінювати старшин, та дарувати маєтності без порозуміння з царем. Було це вислідом царського недовар'я до гетьмана, щоб той не надавав урядів і маєтностей людям, запідозреним у прихильності до мазепинського зриву. Давній звичай виборності сотників і полкових старшин цар скасував у 1715 р. При гетьмані був призначений постійний царський резидент столярник Ізмайлов, що мав під своєю командою в Глухові два російські полки і наглядав над діяльністю гетьмана.

Без царського дозволу не смів Скоропадський зноситися з Січчю, з якою заборонив цар Гетьманщину на початку 1715 р. утримувати всякі торговельні зв'язки, підчас коли дозволялася торгівля з Кримом; правда нелегально торгували гетьманці з запорожцями. Також торгівлю Гетьманщини з Заходом - Бреславом і Данцигом звернув цар насильно в бік Московщини; це було великим тягарем для українських купців, що мусли свої товари транспортувати на захід окружним шляхом до московських пристаней.

В парі з поширенням компетенції московської влади в Гетьманщину, йшла деморалізація козацької старшини. Уряди й маєтності в Гетьманщині надавав московський уряд людям за доноси. Серед доносців вславився новгородсіверський сотник пп-розстрига Мисовський. Козацькими полковниками призначав цар навіть чужинців, як прим. серба Милорадовича гадяцьким полковником, та москвина Петра Толстого, що одружився з дочкою Скоропадського. Козаків обтягував цар важкими роботами на півночі, куди їх загнано копати Ладозький канал, будувати фортифікації Петербурга, як також на сході будувати укріплення над Каспом і на Кавказі. В 1721-25 рр. вислано на війну до Персії понад 30.000 козаків, з них вернулося тільки 646. Зате в Гетьманщину висилано московські полки, крім двох гарнізонних у Глухові, стояло в 1711 р. у зв'язку з Прутською кампанією Петра I ще 12 полків, по 3 в Києві, Переяславі, Лубиніх і Стародубі, разом 16.932 москалів. Правда, в наступному році виведено частину московського війська й залишено тільки 5.100 москалів, яких також хотів цар забрати, але на домагання московських воявод залишив. Та вже в 1720 р. було 10 московських полків у Гетьманщині. Тому, що вони чинили чимало кривд українському населенню, просив Скоропадський царя вивести хоч би один полк у складі Січової армії; на прохання гетьмана

взначив тільки цар: "бути по старому".

29 квітня 1722 р. оснував цар "Малоросійську Колегію" з шістьох російських старшин з бригадиром Степаном Веляминовом на чолі. Малоросійській Колегії віддав цар усі функції місцевої управи: адміністрацію, судівництво й стягання та розпоряджування податками. Скоропадський протестував проти цього обмеження гетьманських прав, але його протест не знайшов послуху. Це пригнобило гетьмана, й він помер 3. липня 1722. Після його смерті поручила Генеральна Канцелярія чернігівському полковникові Павлові Полуботкові виконувати обов'язки гетьмана. Цар признавав також Полуботка за наказного гетьмана /11 липня/ до вибору другого гетьмана "відати і все тій Малій Росії управління чинити по правам малоросійського народу", тільки "у всіх справах, нарадах і посилках у Малу Росію універсалів" поручав зноситися й радити ся "з призначеним для охорони малоросійського народу бригадиром... Веляминовом."

Щоб запобігти тому, аби українська людність не зверталася зі скаргами на своїх старшин до Малоросійської Колегії, заборонив Полуботок своїм універсалом /19 серпня/ полковникам, полковій старшині, сотникам, духовним і світським державцям, отаманам і іншим урядникам змушувати й уживати козаків до своїх приватних робіт. Також і суди по полках повинні відбуватися по закону при співучасті чесних і розумних людей "совісно й по правді так, як цього вимагають закон і необхідність".

Проте Веляминов розглянув відносини в Гетьманщині й виготовив 12 статей її реформи. 31 березня 1723 р. подав він їх цареві до розгляду. 5 квітня переглянув Петро I цей еляборат і до кожної статті подав свої зауваги. На запит Веляминова, чи брати податки до державної каси так, як у попередньому році, й чи однаково зі всіх полків, чи по давньому, бо до того часу не в усіх полках були однакові податки, відповів цар: "Збирати так, як збирало, а жалування давати згідно з статтями Хмельницького". Веляминов пропонував такі данини, як: покухонне, показанщину, медову й тютюнову десятини, військову часть 18 мдинів і взагалі данини, які досі платили козаки й посполиті гетьманові й старшині, розширити на старшину знатних козаків, монастирських і церковних державців, які до того часу не давали данини. До того часу "покухонне" бралось тільки від шинкарів; Веляминов запропонував брати ще й від гуртівників, на що цар погодився. Тому, що до того часу побирали податки з гетьманських маєтностей в натураліях /домашні вироби й господарські звір'ята/, пропонував Веляминов з огляду на неогідність замінити натуралію грошми. Цар годився, тільки "на тягостно". В справі спору Веляминова з київським магістратом, що хотів сам розпоряджати своїми данинами зажадав цар привілею й виказу видатків. У справі контролю над козацькими зборщинами велів цар бригадирові визначити їх з відставних добрих унтер-офіцерів. На загал ці статті не нормували заплутаних податкових відносин у Гетьманщині. Але в кінцевих статтях є обмежування старшини. Веляминов обвинувачував старшину за змушування козаків до підданства; з цього приводу вносили козаки свої скарги до Малоросійської Колегії, яка задала від генеральної канцелярії козацького реєстру для провірки, але ген. канцелярія викручувалася тим, що старих реєстрів нема, а в нових не є вписані ті козаки, які є обов'язані до підданчих повинностей. Цар порадив зажадати такі реєстри і, якщо виявляться серед повернених у підданство старі козаки, слід їх звільнити від підданських обов'язків. Полуботка і генеральну старшину обвинувачував Веляминов тому, що вони без його згоди розіслали /15.XII 1722/ по Україні універсал з погрозами непослушним панським підданам. З того приводу писав цар Полуботка, Савича й Черниша до Петербурга, а на їх урядові листи виступила "добра тамошньої колегії". В 11-й статті закликав Веляминов на пасивний опір старшини проти Малоросійської Колегії, а саме генеральна канцелярія не давала колегії статистичних відомостей про побори на Україні, про число данин, козацькі компути і т.д. Тому колегія просила царя, щоб вона могла зв'язатися з місцевими властями без посередництва ген. канцелярії, бо там способом зможе дістати потрібні їй інформації. Цар на це заявляв, що треба вжити

відомість від ген. канцелярії, а коли знайде потреба, то посилати мимо. В кінці в 12-й статті обмаловував Велиминов Полуботка й генеральну старшину, що він не приказує полковникам, аби вони всякі універсали пред'являли російським командантам для сконтролювання, чи ті універсали згідні з своїми копиями, які прислала Малоросійська Колегія командантам. Супроти цього цар велів підписувати всі укази взагалі, й не посилати ніяких указів без належного підпису нікуди.

Дві останні статті виявляють боротьбу між Малоросійською Колегією й генеральною старшиною. Цар став по боці першої й гостро поступив з "ослушниками указаів". Нарушенням царського указу було видання без згоди Малоросійської Колегії універсал Полуботка до всіх полковників, щоб вони в своїх полках помагали землевласникам тримати в послушенстві підданих, а якщо б зайшли самовільства й спротиви, без пощади карати. До того часу Малоросійська Колегія була тільки російським контрольним органом і зносилася з місцевими властями тільки через генеральну канцелярію. В своїх революціях на статті Велиминова наказав Малоросійській Колегії і ген. канцелярії Петро I всі документи підписувати разом, у наслідок чого ген. канцелярія втратила значення самоуправної влади в Гетьманщині, а Малоросійська Колегія діставала право безпосередніх зв'язків з полковними канцеляріями й тим самим ставала властивою зверхньою владою Гетьманщини.

Хоч обтяження козаків і посполитих у Гетьманщині поступово зростало не тільки завдяки землевласній старшині, що уподібнювалася до польської шляхти й московських дворян, але й завдяки новоналоženим по царському указу податкам та "копальним і лінійним роботам", розрухи й ненависть козаків і посполитих була спрямована проти своїх місцевих старшин. Це рішили московські правителі Гетьманщини використати для обмеження її автономії й тому цар ставав реї би в обороні козаків, які попали до посполитих в наслідок продажу або відступлення під певними умовами своєї землі землевласникам-старшинам й хотіли вернутися до козацького стану. Цих козаків малило право безпосередньої чолобитні до Малоросійської Колегії зі скаргами на своїх старшин; прості козаки не застановлялися над порівнянням тогочасних відносин у Гетьманщині і Московщині, де Петро I знижив останки назів свободних "крестян", яких знизив до несвобідних "холопів", підчас коли Військова Генеральна Канцелярія в Гетьманщині все таки признавала право свободного переходу.

Викликаний царем до Петербурга Прлуботок не вернувся на Україну; ув'язнений у Петропавлівській твердині помер 27 грудня 1724. Цар Петро I заборонив козацькій старшині "докучати" йому проханнями в справі вибору нового гетьмана. Проте козацька старшина не дізнала обмеження в своїй землеволодінні, бо ні цареві ні Малоросійській Колегії не вдалося на тому, щоб козаки й посполиті дізнали полекш; їм йшло тільки про обмеження прав старшини в ділянці краввої самоуправи. Малоросійська Колегія не тільки толерувала самоволю й надужиття деяких старшин-землевласників, але сама допускалася ще більших надужиттів супроти козацтва: підвищено йому податки, "роботи на лінії" та "низовий поход" проти східних орд. У 1724 р. в Дербені і крпості св.Хреста було занято під проводом полк. Милорадовича 10.521 козаків; у 1725 р. залишилося з них тільки 6.790, бо 5.183 згинуло, а 961 хворих відпущено додмв. Очевидно проти цих тягарів не могли ні козаки ні старшина протестувати.

Після смерті Петра I правила Росія його зінка Катерина I (1725-27) Рішальний голос мав далі царський фаворит князь Меншиков. З ним ненарошно попала Малоросійська Колегія в конфлікт. Ще в 1709 р. "дарував" гетьман Скоропадський Меншикову гетьманські маєтності: Почеп у Стародубщині й Ямпіль у Ніжинщині, а "жалована грамота" Петра I признала йому податки з цих маєтностей. Тимчасом вийшов указ цариці 21 липня 1726, в якому велено збирати податки навіть з тих місцевостей, що в переписані на царицю. Малоросійська Колегія примінила цей указ до маєтностей Меншикова й цим стягнула на себе гнів "світлейшого князя". Він подав скаргу на Колегію до "Верховного Тайного Совета", в якому сам він проводив; очевидно справу виграв, але рішив ще й пімститися на Малоросійській Колегії і подбати, щоб її знести. І так цей колишній пробкопатель автономії України нараз перекинувся в її оборонця.

Щоля смерті Катерини I /6 травня 1727/ був Меншиков як опікун малолітнього Петра II, фактичним правителем Росії. За його принокув рішив Верховний Тайний Совет знести податки наложені Малоросійською Колегією, а збирати тільки ті, що були визначені в статтях Богдана Хмельницького й збірні за правління українських гетьманів. Того самого дня видано заборону великорусам купувати якбибудь посілости на Україні, "щоб від того малоросійському народові кривди не було". Тим, що вже перед тим закупили в Гетьманщині маєтності, наказано звернути гроші, а тим, що в майбутньому купували б землі, загрожено відібранням купшеного без звороту заплачених грошей. Царський указ яким були знесені наложені Малоросійською Колегією податки, подавав також надію, що будуть введовзя вибрані гетьман і старшина так, як давніше було по договорі Богдана Хмельницького. Самого Великінова покликано до Петербурга з "прибутковими й видатковими книгами".

Верховний Тайний Совет розглядав уже раз справу вибору нового гетьмана ще за царя Катерини I /11 листопада 1726 р./ у зв'язку з перспективою війни з Туреччиною. Але тоді граф Петро Андрієвич Толстой заявив, що повертання України гетьманів було б суперечне волі царя Петра I, який "в тому намірі не поставив гетьмана і зменшив владу полковників і старшин, щоб приборкати Малу Росію". Але щоб прижити дещо козаків на випадок війни, рішив В.Т.С. звільнити з в'язниці деяких тих старшин, яких ув'язнено разом з Полуботком, або в зв'язку з ним, а саме міргородського полковника Данила Апостола, Лизогуба, Черниша й Жураківського. Три останні мусіли залишитися таки в Петербурзі, тільки Апостол удостоївся ласки залишити закладником свого сина й вернутися на Україну. Мусів він склясти "кріпку присяги" вірності, бути царю і її наслідникам "вірним, добрим і послухним рабом", перестерігати й обороняти всякі царські закони, а передовсім поклявся на час свого побуту на Україні без царського дозволу не вводити в листовні зв'язки з турками, кримцями, поляками, запорожцями й іншими деякими посторонніми народами".

16 червня 1727 р. рішив Верховний Тайний Совет перенести українські справи до колегії закордонних справ, де вони були давніше; до цієї самої колегії переведено відтак також усякі справи українського духовенства /18 серпня/. 28 вересня відкликав В.Т.С. членів Малоросійської Колегії, і жовтня перевів тайний совітник Федір Наумов вибір нового гетьмана на Україні. Вибрано полковника Данила Апостола. З приводу вибору гетьмана зробив російський уряд кілька дрібніших поступок для України, м.ін. скасував збір по копійці на день від кожного на розташованих в Гетьманщині 9 московських драгунських полків, хоча місцева людність мусіла й надалі удержувати ці полки своїм коштом. Наумов залишився при гетьмані в ролі "міністра для державних справ", а в дійсності займав він становище рівнорядне майже з гетьманом; додано йому ще й помічників. Згодом В.Т.С. вдалося невідповідним титулування Наумова "міністром" при гетьмані; тому 22 березня 1728 р. велено "Наумова не писати міністром, а тільки писати чин його тайний совітник, міркуючи, що при гетьмані государеві міністра не слід тримати". Сталося це тоді, коли гетьман перебував у Москві, куди прибув він з кінцем лютого 1728 р. на коронацію царя Петра II. Тоді також видано для України т.зв. "Рішучі статті" /Решительные пункты/, в яких нав'язувано до "прежніх статей" Богдана Хмельницького й нормовано правні відносини Гетьманщини. Гетьман міг мати зв'язки з Кримом і Польщею, був предсідником Генерального Військового Суду половина членів цього суду мала складатися з москалів /3/. Після царської коронації мусів Апостол з царського наказу залишитися далі в Москві до 1730 р., аж поки йому не дозволено виїхати на Україну. Цар піддав 22 липня 1728 р. гетьмана, подібно, як кожного іншого генерала, у військових справах фельдмаршалові ки.Голіцинові, але цей указ одержав Апостол через колегію "Закордонних справ".

В "Рішучих статтях" поставлено справу повороту рангових маєтностей, які перейшли у приватні руки, до урядів; рішено владити їх реєстр й описи та предложити гетьманові й колегії закордонних справ.

Виконувати цю постанову зарядив Апостол генеральне слідство про маєтності в кожному полку; ці описи маєтностей з 1729-31 рр. є сьогодні цінним джерелом для пізнання суспільних і господарських відносин у Гетьманщині.

Натяк царського указу з 1727 р. на договір Богдана Хмельницького справляв надія серед козацької старшини на повернення давніх вольностей. Саме Апостол перенявся думкою повернути старий козацький лад у Гетьманщині, "а разом з тим" як пише М. Слабченко - розкрити заінтересованість українських мас для старовинних видів державного ладу. Ще в 1727 р. змінив Апостол низку податків, але в наступному році, коли подавав список змінених податків до Петербурга, число змінених ним обмежалося до 9, однак цей список не відповідав дійсності; деякі данини обстоював Верх. Тайний Союз, що задав від гетьмана щорічних звідомлень.

Апостол увів в життя уряд генерального підскарб'я /28 серпня 1728 р./, що існував за Бржозовського, а відтак був проєктований у конституції мазешишів 1710 р. та Полуботком. Генеральний підскарб'я мав визначувати по полках і збирати податки від полкових і ратушних збірщиків, видавати гроші на потреби військові, складати щорічні звіти з прибутків і видатків та подавати їх до Колегії закордонних справ. Потребу уряду генерального підскарб'я обґрунтовано тим, "щоб надалі від непорядків тягарів не було і збір для полкеш українського народу привести до справжнього ладу". Перший підскарб'я Андрій Маркович почав виконувати свої функції з днем 14 січня 1729. Московський уряд задав йому свого представника полк. Н. Мікініна, але Маркович перевищав своєю індивідуальністю свого суперника. Оба підскарб'ї працювали разом. 18 січня 1730 р. помер цар Петро II, а на російській престол була покликана Анна Іванівна. Уряд Анни не робив покищо ніяких змін у розпорядках відносно Гетьманщини; але гетьманство толеровано тільки до часу смерті старого гетьмана. Знову почало козацтво боліче відчувати "лінійні роботи": в 1731-32 рр. згинуло 60.000 українських козаків і селян при будові укріплень над Азовським морем.

17 січня 1734 р. помер Апостол. Управу в Гетьманщині поручено ген. кн. Олексіви Шаховському, що від довшого часу був зайнятий на Україні упорядкуванням слобідських полків. Його вважали в Петербурзі знавцем українських справ і ще за життя Апостола запитували його про "новий лад у Малій Росії". Шаховському поручено приглядатися на поступки українського народу і, якщо заходитиме потреба, вжити відповідних заходів; до його диспозиції дано близькі гарнізоніві й полеві полки.

29 січня відбулася в Петербурзі спеціальна нарада в справі управи України; в нараді взяли участь: канцлер Андрій Остерман, віцеканцлер кн. Олексій Черкаський, Петро Шафиров, фельдмаршал Мініх і начальник тайної канцелярії Андрій Уманов. Вони вирішили замість гетьмана скласти для України до помочі кн. Шаховському управу з 3-х москалів і 3-х українців, що мали правити "по прежнему інструкціям і рішучим статтям" й підлягати сенатові в особливій контролі; Генеральний Військовий Суд мав бути "по прежнему". З москалів намічено кандидатами до цієї управи: Івана Веляминова, Степана Количева, Андрія Чернишева й Дмитра Перецького; з українців: генерального обозного Лизогуба, генерального підскарб'я Андрія Марковича й генерального осаула Мануйловича.

На другій спеціальній нараді в справі України в Петербурзі 7 березня, згаданих Остермана, Черкаського, Ушакова, Шафирова та кн. Дмитра Галцина вирішено, щоб українські члени управи не мали ніякої влади, тільки щоб з російськими засідали й полагоджували справи. В справі управи рішено, що її зміниться й учиниться такі інші установи, які відповідно до обставин будуть уважані за добрі для інтересів царяці.

Шаховський дібрав собі спершу до помочі російських полковників Радішева й Кишкіна та українських генеральних старшин Марковича й Мануйловича. Щоб йому дати більше часу на управу Україною й слобідськими полками, звільнено його від команди близькими гарнізонівими й полевими полками. Хоч у Петербурзі вважали, що посвячення смоленської шляхти з українськими жителями не відповідає російським інтересам об'єднання українців з москалями, все таки Шаховський перелер-кандидатуру смолен-

ського шляхтича Пассека до Генерального Військового Суду, до якого ввійшли ще бригадир кн. Борятинський і Кишкін та з українців спершу згаданий Лизогуб і генеральний суддя Михайло Забіла.

Управа Шаховського обмежувалася постачанням з України харчів і робучої сили для будування укріплень перед татарами й турками у зв'язку з тогочасною війною. Наприкінці 1736 р. помер Шаховський; на його місце призначено казанського губернатора генерала Рум'янцева, до приїзду якого правив князь Борятинський. Продовж 1737 р. постачав Борятинський з України харчі і людей на війну з Туреччиною. Борятинський дістав гостре упомнення від російських міністрів за те, що велів арештувати чернігівського архієпископа Іларіона за його лайку в церкві з російським капітаном Кобиліном. Проте Борятинський уважав у другій половині 1737 р. за відповідне арештувати київський магістрат за його обстоювання давніх привілеїв, що противилося злиттю України з Московщиною. Згідно з об'єднательною ідеєю Борятинський писав, що дехто з українців бажає держати одного з своїх синів для господарки, а інших висилати до державної служби згідно з російським дворянським правом; очевидно, Борятинський дістав доручення йти назустріч таким проханням, аби українці самі привикали до російського державного ладу.

Продовж усієї російсько-турецької війни 1736-39 рр. правителі України виконували доручення фельдмаршала Мінха, що у своїх вимогах щодо постачання людського харчового матеріалу був безоглядний; навіть сам Шаховський і Борятинський вважали деякі вимоги свого шефа за невикональні і вносили в цій справі до Петербурга свої висношення, які не мали успіху так само, як прохання київського митрополита Рафаїла Заборовського /1731-47/ в цій самій справі. Після смерті Борятинського /18 лютого 1738/ виконавцями волі Мінха були генерал Олександр Рум'янцев і майор гвардії Шпів.

Відносини на Гетьманщині дещо покращали, коли наприкінці 1740 р. став "виконувчим обов'язки гетьмана України" шотландець - генерал царської служби Джеймс Кейт, що управляв Гетьманщиною до кінця 1741 р. Про нього пише український історик XVIII в. Василь Рубан так: "Кейт був для українців таким же розумним і рахманним, як і добродійним вождем. Він використовував кожну нагоду, щоб зробити добро всякому, від молодого до великого. Розбираючи судові і особливо кримінальні справи, дбав, щоб кара точно відповідала злочинові й привчав усіх, що засідали з ним, не вирішувати легко таких справ, де мова йшла про долю, майно, життя або честь найнижчої людини в суспільності, а брати обставини в цілій ширині. Він був ворогом тортур та уникав їх, наскільки це дозволяла грубість тодішнього часу". Його добра воля, чесність і невідкупність різко відрізняли його від попередників, але він не міг нічого зробити всупереч петербурзьким інструкціям, які не були українцям прихильні.

Серед таких невідрадних умовин змагала члїйна козацька старшина налагодити публичні справи Гетьманщини так, щоб можна було перед російським урядом виказати права України до автономії. Впорядковані Андрієм Марковичем справи спарбу вели після його звільнення в 1740 р. його син Яків, а відтак Михайло Скоропадський і В. Гудович. У 1743 р. переведено кодифікацію права Гетьманщини, в якій були вжитку "Литовський Статут", українське звичаєве право та в містах німецьке маґдебурзьке право /"Права, по котрим судиться Малоросійський народ"/.

Ще раз усміхнулася Україні доля зі вступленням на російський престол дочки Петра I Єлисавети /1741-1761/, що тайно одружилася з українським уродливим козаком Олексом Рзумовським, співачом придворної капелі. 1644 р. була вона в Києві, де її з широким приязню приймали духовенство, козацька старшина й населення. Задоволена зі своєї подорожі пішла вона назустріч висловленим їй бажанням українців: у 1745 р. дозвонено на титул київського митрополита, який знесено було після смерті Йоасафа Кроковського, заплідженого в мазепинстві; відтак після смерті правителя Гетьманщини Вібікова /1746/ вийшов указ цариці про відновлення гетьманства в 1747 р. Але вибір гетьмана відбувся щойно в 1750 р., коли брат Олекси, Кирило Рзумовський закінчив свої студії

закордоном. Вибір Розумовського гетьманом відбувся в Глухові, присягу склав у Петербурзі й після того проголошено його гетьманом.

Зацікавлений наукою і мистецтвом, та привичаний до придворного життя в Петербурзі, Кирило Розумовський лишив вільну руку в управі Гетьманщини генеральній старшині: генеральному обозному Семенові Кочубеєві, підскарбієві Михайлові Скоропадському, писареві Андрієві Безбородькові, осаулові Петрові Валькевичеві та хорунжому Миколі Ханенкові. Сам гетьман одобрював їх політику і обстоював її перед російським урядом. Приступивши знов до зустріч проханням старшини, що була жадібною земельних послостей. Очевидно, сам гетьман не був покривджений, як також нап'ятав про найближчу свою родину і йому в початках гетьманства були віддані "на уряд": Ямпіль і Батурин з їх повітами, гадяцький замок з чехівською і зниківською волостями, Почеп з повітом, Шептаківська волость, Бакланський дворець, село Литвиновичі, хутір Буда, с. Мучерівка з присілками Сопичем і Попівкою та села Попівка, Машів і Жадів. Проте його маєтності не перевищали колишніх Мазепи й Скоропадського. Саме в 1754 р. зладжено таблицю підданих у гетьманських маєтностях за трьох його попередників і за нього самого; з цієї таблиці довідуємося, що Мазепа мав у гетьманських маєтностях 19,654 дворів, Скоропадський 19,882, Апостол тільки 9,103, Розумовський 9,628 дворів і бездворних дат. У 1756 р. випросив Розумовський у цариді на власність для свого роду почепівську, батуринську, шептаківську й бакланську волості. Зокрема надав він маєтності своїй матері Наталі, своїм шуринам бунчуковому товаришеві Євфимові Дареганові, бунч. тов. Власові Климентьеві Будилінському /навіть зі шкодою київського полковника писаря Ворсука/ і Закревському. Здається не було випадку відмови з боку гетьмана старшинам, що просили його маєтностей; одержали від нього маєтності бунчуковий товариш Павло Ломиковський, писар генерального суду Данило Покорський, любецький сотник Василь Силич, бунч. тов. Іван Полторницький, бунч. тов. Федір Чуйович, один з видатніших українських правників XVIII ст., що присвятив гетьманові свою працю "Суд і розирєва в справах Малоросійських", переяславський полковий обозний Безбородько, ген. хорунжий Микола Ханенко, переяславський полковник Семен Сулима, бунч. тов. Ілля Журман, ген. осаул Якубович, стародубський полковник Максимович, бунч. тов. Степан Милорадович, лубенський полковий обозний Кулябка, що з сини мав на студиях у Ваттенберзі, 3 в Києві, а 2 ще було в 1750 р.; дома, стародубський полковник суддя Лобисевич, старший канцелярист В. Туманський, київський полковий обозний Олексій Подвисоцький; ніжинський полк. осаул Долинський, бунч. тов. Максим Соханський, бунч. тов. Іван Губчин, Григорій Галаган і інші. Надавав також маєтності зайшлим у Гетьманщину, як от шляхтичеві з Виленщини Микофіові Шилкові. Зі шкодою для козацьких старшин надав Розумовський у 1760 р. Новий Санжарів, Білики й Кобеляки гр. Р. Л. Воронцову, причому немале число тамошніх козаків переведено в підданих російського графа. Коли вони прибули до Глухова зі скаргами, адміністратор гетьманських маєтностей рос. статський советник Григорій Теплов не допустив їх до гетьмана й грозив їм побоями; не пристав до гетьмана також кобеляцького городового отамана Федора Крису, та сотників з названих містечок. Розумовський уможлиблював тільки козацькій старшині перетворитися на землеволодільців і цим уподібнювався до російських дворян, але як слушно зауважує В. А. М'якотин "не зберіг він ніякого зв'язку з тими шарами громадянства, з якими йоголучило його походження. Син бідного козака, цілком випадково перенесений від ролі пастуха громадського стада до самих вершин державної влади, він легко розстався з спогадами дитинства, всією душею зріднився з середовищем російського дворянства, до якого жинула його химерна доля, і відносно засвоїв собі всі нескладні уподоби й змагання цього середовища". Не з українського патріотизму, тільки змагачи до блиску російської верхівки він дорозив своїм гетьманським становищем, відстоював автономні права Гетьманщини, задумував оснувати в Батурині університет і через те мимоволі став речником автономних змагань Гетьманщини. Останнє його чисто особисте бажання, щоб його рід став дідачним гетьманським, було піддержане козацькою старшиною, яка збагатилася за Розумовського й бажала закріплення цього стану, а саме дідично

гетьманство давало гарантії закріплення за нею земельних послюстей й урядів.

Свої заходи в справі уділення гетьманства почав Розумовський в царці Катерини II /1762-96/, що виявляла до нього також доброзичливість. Але попри те вона обстоювала абсолютизм і уніфікацію всієї своєї держави й тому ділчине гетьманство на Україні не було для неї побажане. Тому у висліді своїх заходів був Розумовський позбавлений в 1764 р. гетьманського уряду, але за це дістав від царці значну частину гетьманських рангових маєтностей.

Гетьманщину перетворено на Малоросійське генерал-губернаторство. Першим генерал-губернатором був відзначений у семилітній і російсько-турецькій війнах генерал граф Петро Рум'янцев-Задунайський /1764-89/. На нього було вложено завдання уподібнити бувшу Гетьманщину до інших російських генерал-губерній; до помочи була йому створена 2-га Малоросійська Колегія з 4-ох росіян і 4-ох українців. Рум'янцев, як також інші заслужені в об'єднуванні України з Московщиною росіяни й українці діставали великі маєтності на Україні й високі російські чини; зпоміж українців, що щиро помагали Рум'янцеву в провадженні його общеросійської політики перед вели генеральний підскарбій Семен Кочубей, генерал-майор Олександр Безбородько /1747-91/ син генерального писаря Андрія, та Петро Завадовський /1739-1812/, що досягли найвищих російських чинів.

В 1764 р. було в Гетьманщині 176.886 козаків виборних і 198.295 козаків підпомошників - разом 375.181 козаків; інших станів населення /дворян, різночинців і посполитих/ 648.842, - разом 1.024.023 душ населення; козаки отже творили більше як третину. Рум'янцев пізнав козаків у російсько-турецькій війні; вони не припали йому до вподоби, тому, що були менше дисципліновані, аніж російські полки. Тому уважав він за потрібне виправити їх хиби та притягти їх до постійної військової служби. Він зарядив генеральний опис в Україні з тим, що вже більше до козацького реєстру нікого не вписувати, а тільки в якому стані в часі опису хто буде, в такому залишить "вічно, а про козацтво мовчати".

Одначе його наказ "о козацестве же молчатъ" викликав серед населення бувшої Гетьманщини, як це виявилось підчас виборів до Катерининської комісії 1767 р., якраз те, чого Рум'янцев не бажав. "Цариця - як пише Михайло Антонович - яка здобула трон, спираючись на змову кількох можновладців; не хотіла опинитися в залежності від них і шукала піддержки в масах дворянства. За їх допомогою сподівалась вона зміцнити свою позицію, реорганізуючи імперію в дусі просвіченого абсолютизму. Але зокрема на Україні цих інтенцій не зрозуміли, не дивлячись на натиск Рум'янцева, який отримав інструкції впливати на хід виборів. Заклик царці зрозуміли як дозвіл вільно висловитись і наслідком була імпазантна маніфестація за українську самостійність. Козаки і старшини нарадували добровільне приєднання, посилались на статті Хмельницького, просили нового гетьмана - в їх уяві Україна не була зв'язана з Росією нічим, крім особи суверена. Особливо цікава була солідарність, яку виявив весь нарід, при чім козацька старшина йшла на соціальної уступки, а натомість діставала від козаків міст та Січи підтримку в автономічних завданнях. Міста добивались підтвердження свого магдебурського права й полегшення торгівлі з Німеччиною. Імперськими справами українські депутати не інтересувались. Серед них особливо визначився Григорій Полетика /1724-84/, найвизначніший ідеолог упривілейованости старшини. Засадничий ворог гетьманату бажав він бачити Україну аристократичною республікою під проводом старшинської ради; лише найважливіші закони мали предкладатися до підтвердження царці". Але "депутатські комісії 1768 р. розпущено був наслідків і Рум'янцев почав рік за роком нищити український партикуляризм, вживаючи більше приманок, ніж репресій. Набувши великі маєтки на Україні, він сам до певної міри перенявся місцевими інтересами. Він вважив старшину перспективами кар'єри в російській державі, розуміється більш блиску-

...на у малій Гетьманщині; далі протегував Рум'янцев тих старшин, що добивались російського дворянства або віддавали дітей до дворянських пансіонів у Петербурзі й Москві. Рух старшинської молоді до Москви і Петербурга набрав масових розмірів, а це відбирало українському сепаратизмові всяку підставу."

Оцеї загальній погляд М. Антоновича на Рум'янцівську політику доповнено деякими фактами за істориком Володимиром Щербиною. Рум'янцев, що проводив притомом на Україні централістичні погляди цариці, взявся в першу чергу за перетворення козаків у постійне військо. Дотогочасну козацьку військову службу вважав він "за нідоного не придатку й не надійну" та бажав "дв миліцію в жалезний лад військових людей". На місце знесених 10 козацьких полків zorganizував він 10 "карабінерних" полків з 6-річною службою. Ці полки не були вже зв'язані з певною територією так, як колишні козацькі полки; тільки вони були організовані за зразком російських полків. Окремим указом /20.XII.1768/ заведено в них сувору військову дисципліну й окрему військову суди за російським воєнним уставом. Важко було козакам привикати до нових порядків; вони хотіли служити по-старому. Рум'янцев велів жорстоко карати неслухняних; біти їх нещадно батонами і киями.

В 1782 р. поширено на бувлу Гетьманщину "Учреждение о губерниях" з 1775 р. Територію 9-ох гетьманських полків поділено на три губернії: Київську, Чернігавську й Новгород-Сіверську; десятій полтавській полк поділено між новими губерніями; азовський і новоросійський, що не входили в склад "Малої Росії". В цих губерніях засновано нові адміністративні й судові установи. На Україну поширено залувану грамоту для дворянства. Ця грамота дала дворянам великі пільги й право вибирати своїх представників до нових установ. У 1783 р. скасовано право вільного переходу селянства; наслідком того було його закріпчення. Козаки були зв'язані з селянами й мусіли давати на 500 душ по 3 рекрути /1.XII.1797/, але не були закріпчені й мали свої власні ґрунти. Старшина втратила надію на відновлення політичних прав і стала шклуватися тільки своїми становими і матеріальними інтересами. Тому, що російське дворянство користувалося великими правами на державній службі, у вихованні своїх дітей й у своїх господарських інтересах /володіння населеними маєтками й користування кріпацькою працею/, домагалися представники козацької старшини зрівняння їх з російськими дворянами. Рум'янцев уможливив переіменування кількох старшин - обозних, осаулів, полковників, сотників, бунчукових товаришів у російські воєнні чини, що давали їм право дворянства. В 1785 р. була видана грамота, що обумовлювала перехід старшини в дворянство. Коли ж багато бурлої козацької старшини почало добиватися такого переіменування, вирішували це місцеві дворянські зібрання на користь заінтересованих. Щоб обмежити це переіменування, наказано в 1796 р. передавати прохання кандидатів на дворян до геральдичного департаменту, в якому часто касовано постанови дворянських зібрань, якщо не було вистарчевчих доказів дворянського чи шляхетського походження.

2. Знесення слобідської козаччини.

Доля Гетьманщини досягла і Слободжанщину, де старшина також відділилася від козацької маси й перетворилася в російське дворянство. Але ця переміна старшини в дворянство не разила козаків так, як у Гетьманщині, тому, що від початків поселення авторитет слобідських старшин стояв високо; старшина, що вів зі собою громаду поселенців, переговорював з царськими урядовцями в справі виділення ґрунту під Слободу, та відтак вимірював кожному поселенцю частину ґрунту. Суспільне життя слобідських козаків давало змогу старшині-землевласникам збагачуватися.

Хоч Слободжанщина тільки в часі повстання Булавіна втягнулася частинно до протимесковської акції, проте царський уряд у своїх централізаційних діях не радо витав розвиток слобідського козацтва. Артій

уряд боявся об'єднання Слободжанщини з Гетьманщиною й тому вже в зародках задулював прояви протимосковських виступів.

Цар Петро I включив Слобідщину до азовської губернії. Продовж XVIII ст. уподібнювало козацькі полки чимраз більше до російських армійських полків, а селян прикріплювало до землі, хоч їх повинності супроти панів були легші, як у Гетьманщині. Врешті Катерина II скасувала в 1765 р. останню козацьку автономію в Слободжанщині; козаків переведено у вільних селян з обов'язком постачати рекрутів для п'ятиох гусарських полків, селяни залишилися кріпаками. Східню частину Слободжанщини включено до воронізької губернії /острогівський полк/; з ядра слобідської України утворено слобідсько-українську губернію.

3. Базавлудька Запорозька Січ /1734-1775/

Коли тільки полегшала політика російського уряду у відношенні до Гетьманщини й переведено вибір Данила Апостола гетьманом, покинули запорожці всупереч волі свого кошового Костя Гордієнка дня 3 червня 1728 р. Олешки й подалися на південь Чортомлицьку Січ у надії договори́тися з гетьманом і московським урядом. Але останній, щоб не викликати нової війни з Туреччиною, відмовився прийняти запорожців. На місці Чортомлицької Січі пробули запорожці до 1730 р. і недоговорившись з російським урядом ранили вернутись "під Крим". У 1733 р. помер Гордієнко, що стримував запорожців від підданства царському урядові. Кошового отамана Івана Малашевича заманював польський реґиментар Свідзинський, сторонник Станіслава Лещинського, перейти на польську службу. Але перед запорожцями взяли перевагу симпатії до російської царниці й тому вислали своїх послів до фельдмаршала Мініха з пропозицією послуг. Мініх повідомив про це царицю Анну, яка рішила йти назустріч запорожцям, але не відразу. З огляду на боротьбу в Польщі між сторонниками Августа III і Станіслава Лещинського російський уряд не бажав собі війни з Туреччиною. Це на початку 1734 р. запорожці не знали, що робити: чи проголосити себе підданими царниці, чи й далі користися кримському ханові. Останнє було для них дуже незручне, бо саме тоді хан наказав запорожцям йти під Хотин, а звідтам разом з татарами на Польщу. Новий запорозький кошовий Іван Білицький рішив використати запорозькі зв'язки з київським генерал-губернатором графом Райсбахом; в порозумінні з ним перейшли запорожці вже під проводом Малашевича в початку квітня 1734 р. на урочище Базавлук при впадді річки тієї самої назви до Дніпра. Цим поставили запорожці Росію й Туреччину перед доконаним фактом, хоча Базавлук згідно з попереднім російсько-турецьким договором лежав на границі по турецькому боці, все таки погодилася царниці прийняти запорожців у своє підданство. Влітку 1734 р. в Лубнях унормовано відносини Запоріжжя до російського уряду; вони присягли на вірність царниці; на випадок війни запорозький кошовий отаман підлягав командантові російського війська на Україні. За те визначено запорожцям річну плату й повернено їм їхні землі, що фактично перейшли в запорозькі руки щойно після закінчення російсько-турецького миру в 1739 р. В той спосіб - як стверджує М. Антонюк - запорожці виреклися принципової традиційної політики "Січі, яка, в союзі з менш небезпечними сусідами, виступала проти сили, що найбільш загрожувала самобутності дніпровського Низи... і пішли на повну капітуляцію перед петербурзьким урядом. З ними зникла остання українська сила, яка стояла на протиросійському становищі".

Від 1740 до 1756 р. тягнулася справа розмежування Запоріжжя з Польщею, Гетьманщиною і сербськими поселеннями на схід від Дніпра. Вирішив її російський сенат, до якого відомства переведено справи Запоріжжя на клопотання гетьмана Розумовського, що з 1750 р. став зверхником запорозького війська; до 1750 р. належало Запоріжжя ще до коллегії Чужоземних Справ і через те його відношення до російського уряду вважалося васальним. Сенат у цьому рішенні оперся на то-

му, що ва Богдана Хмельницького не було розмежування між Гетьманщиною й Запоріжжям. Але й після 1750 р. Запоріжжя задержало свою самоуправу при виборі кошового і старшин, хоч у судових справах обмежено його права щодо видавання смертних присудів ще в 1749 р.

Влада запорозького кошового отамана вибраного на 1 рік була велика: він кермував військом, адміністрацією, судом та господарством і репрезентував Січ перед гетьманським і царським урядами. Разом з кошовим вибрано військового суддю, що був водночас і скарбником, осаула, що помагав кошовому в адміністрації й писаря, що завідував канцелярією. Запорозьке військо ділилося на 38 куренів з виборними курінними отаманами на чолі. Територія Запоріжжя ділилася на 8 округів, званих паланками: Самарську, Кодацьку, Інгульську, Бугогардову, Орельську, Протовчанську, Калміюську й Прогноївську. В кожній паланці був військовий і адміністраційний центр - гард, де перебував полковник. У Січі могли пробувати козаки без жнок; жнок держали на слободах або хуторах, званих зимовниками. Щорічно переводила запорозька влада поділ степу й річок між старшиною, козаками й селянами для управи рілля, рибальства, скотарства, бджільництва й звіроловлі. Число запорозців у другій половині XVIII ст. виказує владжений їх реєстр з приводу присяги цариці Катерині II в 1762 р.: 33.708 козаків та до 150.000 селян.

Положення селян на Запоріжжі в часах Вавзвлуцької Січі було гірше як у Гетьманщині; була де сірома - безплатні наймити й помічники на козацьких зимовниках. У них росла ненависть до запорозької старшини, що виявила ся бунтами у 1768-69 рр. Кошовий отаман Петро Кальнишевський здавив ці бунти при помочі московського війська.

Останній кошовий отаман Запорозької Січі був речником російської орієнтації на Запоріжжі. В 1755 р. ксислали його запорозці разом з двома іншими знатними запорозцями в справі устійнення границь з приводу російсько-турецької війни заявив кошовий отаман Кальнишевський вірнопідданість запорозців цариці "не щадя живота свого, до останньої каплі крови" за те просив звороту Запоріжжю колишніх запорозьких земель, що ввійшли в склад Катерининської й Єлисаветгородської провінції. І справді запорозці взяли участь у російському поході на чорноморське побережжя, але не в одушевленому настрої, як це видно з інструкції Кальнишевського в 1770 р. своему заступникові військовому судді: "Піймавши дезертирів, які відлучилися з експедиції під очаків і Хаджибей, покарати на базарі киями й тримати біля стовпа" до його повернення на Січ.

Очевидно, кошовий Кальнишевський був речником заможних запорозців, до яких слід зарахувати його самого - як показує це скарби знайдені по ньому. Свої достатки завдячували запорозці головню свому посередництву в торгівлі між Гетьманщиною й Кримом. Але під покришкою торгівлі йшла й потайна пропаганда на користь останнього, що знайшла послух серед запорозької сіроми.

Часи Кальнишевського, що був підряд продовж кілька років вибраний кошовим, визначаються спробами загосурвання Запоріжжя; в парі з цим будовано церкви за щедрою підмогою самого кошового. Для обучення дяків була основана в Січі школа з навчанням церковно-слав'янської мови.

Очевидно, надмірна лболюбність кошового супроти російського уряду не спасла Січі. Як тільки закінчилася війна з Туреччиною /1768-74/, наказала Катерина II генералові Текелєві зруйнувати Січ. 4 червня 1775 р. підступив Текелій несподівано під Січ і під загрозов бомбардування зажадав каптуляції. В Січі настав переполох; багато запорозців було за тим, щоб боретися до останку, але чільна старшина здалася на січового архимандрита Володимира Сокальського, що мав надію умолити Текелія від гострих домагань. Але на мирне наставлення старшини, ні архимандрит не врятували Січі від заглади; москалі спершу зрабували церкву й житлові будинки, а відтак усю Січ до гла. Кальнишевського вивезено на Соловки, де він прожив до 1803 р. 112-літнім

старцем; суддя Головатого й писаря Глєбу заслано до Тсболзька. З серпня 1775 р. видана Катерина II маніфест, в якому старалася обоснувати зруйнування Запоріжжя. Землю роздала цариця своїм фаворитам, що негайно вважали її колонізувати різномісцевим населенням. Губернії, що створено в запорозьких землях, надало назву Новоросійської.

4. Запорозька еміграція

Багато запорожців скористало з замшання серед москалів, що зайнялися рабуванням Січі. Упідалися без погоні на турецькі землі. Вони дійшли до гирла Дунаю й оснували там "Дунайську Запорозьку Січ" під султанським зверхнєством. Частина запорожців подалася на середній Дунай, де австрійський уряд уже в 1768 р. організував флоту чайок з чайкістами для боротьби з турками; і до чайкістів вступили запорожці, що через те могли врятувати з своїми колишніми друзями, які осіли в Дунайській Січі. Частина ж запорожців залишилася там на Україні; одні розбрилися по колишній Германщині, другі по чорноморському побережжю між Дніпром і Дністром, що також входило в склад Новоросійської губернії.

Коли в 1787 р. прийшло до нової війни між Росією й Туреччиною, фаворит Катерини II, що наддав їй перед тим думку збурення Січі, князь Григорій Потьомкін /преславий запорожцями Грідьком Нечосол/, старався перетягнути на російський бік запорожців. Тому він поручив їм запорозьким старшинам, що замшались на Україні - Антогові Головатому, Сидорові Білому, Харкові Ченізі й іншим - організувати з колишніх запорожців, що залишилися на місці і обрали кріпаками, кривацьке військо; цариця Катерина II наказала катеринославським поміщикам відпускати своїх кріпаків до цього війська. А це військо з колишніх запорожців зберігало традиційні запорозькі порядки та військовою організацією й дістало для свого поселення територію чорноморського побережжя між Богом і Дністром; звідкіль пішла його назва: козацького чорноморського війська.

Чорноморські козаки, подібно, як колись на Січі, мали самостійну організацію й власний провід "киш" у Слободзеї, вибирали собі кошових отаманів, суддів, писарів, осулаз та інших старшин. Задержали також давні запорозькі клейноди: булаву, перенні, хоругви, печатки, білки /литаври/. Військо складалося з канюти, піхоти, флоту чайок і артилерії. Безпереч давнім запорозьким звичаям звели чорноморські козаки до своєї нової організації родинне життя.

Чорноморські козаки вславились в російсько-турецькій війні 1787-91 рр.; вони здобули від турків сильно укріплений острів Березань /при вході до Дніпрового лиману/ та разом із москалями боролися на морі з турецькою флотою; на суші брали чорноморці участь при здобуванні Очакова, Хаджибея /на місці нинішньої Одеси/, Відгороду /Акерману/, Вендер, Болграду, Кілії, Ісаки, Ізмаїла і Тульчи. Але з хвилиною, коли чорноморці помогли Росії спанувати чорноморське побережжя між лиманом Дніпра й гирлом Дунаю, стали вони в цьому терені не тільки зайвими, але й небезпечними; поміщики в Україні раз-у-раз нарікали, що їхні кріпаки втікають до чорноморських козаків. Тому російський уряд наказав чорноморським козакам переселитися на півострів Тамань. З огляду на невеликий простір цього півострова дозволила цариця війську заселяти ще й землі між Кубаню та Бєл.

В 1792 р. рушило 13.000 самого чорноморського війська з Березані на Тамань, а весною 1793 р. поділилися за ними й жонати з родинами. В новій своїй країні оснували чорноморці ще в 1792 р. 20 осель, названих по запорозьки "курєнами"; в 1794 р. було 40 курєнів із здебільша запорозькими назвами. Осередком управи чорноморського війська стало основане в 1794 р. місто Катеринодар; 40 курєнів розділено на 4 округи: Таманську, Катеринодарську, Бейсугську й Єльську. Волк мешканців було тоді 18.771, з чого 12.645 козаків а 5.526 жінок. У 1795 р. дійшло число населення до 25.000 душ. Хоча переселенці були непривичні до тамашнього клімату й через те хворували й помирили, все таки число козаків збільшувалося; прибували до них одинцем і групами запорожці з

Задунайської Січі та козаки в Україні. Через те в 1820 р. дійшло число населення Кубанщини до 62.061 душ /37.636 чоловіків і 24.425 жінок/. До 1825 р. переселилося туди 48.382 козаків /25.627 чоловіків і 22.755 жінок/.

Задунайська Запорозька Січ проіснувала 53 роки. Запорожці зберегли там свої традиції; тільки не могли погодитися з тим, що мусіли по турецькому боці воявати проти своїх рідних по російському боці. Йому серед них мала великий вплив російська пропаганда й багато задунайців одинцем і групами переходило до чорноморців. Коли в 1828 р. прийшло до нової російсько-турецької війни задунайський кошовий отаман Осип Гладкий перейшов з військом на російський бік, залишивши Січ із жінками, старцями і дітьми на поталу турків, що люто мстилися за "зраду". Проте в Дунайському гирлі збереглася частина запорожців і їх брався організувати в часі Кримської війни польський письменник з України Михайло Чайковський, що перебував у Туреччині й прийняв іслам /Мехмет Садик-паша/; 11 грудня 1872 р. вернувся він на Україну й прийняв православ'я. Нащадки тільки невеличкої частини задунайських запорожців живуть до сьогодні рибалками на дунайських островах. Галицько-український подорожник др. Ярослав Окуневський, лікар-генерал австрійської моринарки, зустрічав з кінцем XIX ст. запорожських нащадків на роботах у Смирні в Малій Азії.

Ті задунайські козаки, що з кошовим Гладким перейшли на російський бік, одержали для свого осідку спершу в 1829 р. північне побережжя Озівського моря. З них створене озівське військо, до в 1850-их рр. переселилося на територію Кубанщини й злилося з чорноморським військом. У 1848 р. переселено на Чорноморщину 2.000 родин українських козаків з Чернігівщини й Харківщини, з яких дійшло на місце 1890 родин /7.787 чоловіків і 6.460 жінок/. У тому часі перемінено назви куренів на "станції" та поділено територію всього війська на 3 округи: катеринодарську, таманську й війську. В 1860 р. долучено до чорноморського війська 6 бригад кавказького лінійного заїська й перемінено його назву на Козацьке Кубанське Військо.

Запорожці серед "чайкістів" на середньому Дунаї частинно пристали до карпатоукраїнських поселенців у Бачці, частинно розбрилися по різних країнах.

5. Доля козацтва на Правобережжі.

14 березня 1709 р. пригадав Григорій Долгорукий Меншикову засланого на Сибір Палія, 10 квітня виправлено Палія до Скоропадського, до якого табору біля Вагачки прибув він 14 червня. 8 липня був Палій під Полтавою, де - як оповідав літописець Грабянка - їздив з підтриманням на коні, тому що був уже немцним, і загривав козаків по царському боці до бою з шведами й мазепинцями. Після того вернувся він на Правобережжя і почав по-давньому господарювати в Білоцерківщині й Хвастівщині, дарма, що в російських урядових кругах називано його тільки охотницьким полковником, 10 вересня 1709 р. згадувала вже шляхта про напади його козаків лівобіч Ірпені, не відомо, чи самовільно, чи з наказу свого полковника. В січні 1710 р. залізся шляхта на Палія до Меншикова.

Російський уряд мав багато клопоту з Палієм; ішло тут не тільки про Білу Церкву, але про приязнь Палія з турецькими панами. 21 січня 1710 р. писав про це листувачня Палія з турецькими панами Голован до Скоропадського, якому велів заборонити Палієві входити у зв'язки з турецькими панами. Та дні Палієвого життя були пораховані. В першій половині березня 1710 р. клопотався зять Палія Танський по білоцерківське полковництво, тому що Палій помер. Дату смерті Палія можна встановити на час між 21.I.-10.III 1710. Народна традиція, за якою пішов Шевченко, робить з Палія під кінець його життя чердем Межигірського Спасу.

Після смерті Палія доля козацтва на Правобережжі була перерішена. Танський не міг опротивитися наказам Москви, що веліла Скоро-

падському переїзати правобічних козаків на лівий берег. Цей т.зв. "Великий Згін" населення з Правобережжя на Лівобережжя відбувся в 1711-14 рр. Протиставилися тому тільки ті провідники правобічного козацтва, що були в зв'язках з мазепинською еміграцією, або мали однакову орієнтацію. Якийсь Юрко Перебийніс у Погребиці оголосив себе опадковцем Хмельницького та союзником Карла XII й Туреччини. Продови 1713-14 рр. використовував він поляків, де тільки їх попав; його подвиги виславляв народна пісня. В часі походу Дмитра Горленка на Правобережжя в 1713 р. діяв якийсь козацький ватажок, виславляваний Шевченком Швачка в оповідях Богуслава. Завдяки походам на Правобережжя війська Орлика й запорожців потворилися там віддали січовиків, "гультаїв", "своєспільників" і "гайдамаків", що вибрали для себе харчі в польських маєтках або просто грабували. В наслідок того Правобережна Україна фактично нікому не підлягала. Такий стан протиставив до початків 1714 р. В лютому 1714. обступило корснє військо, під проводом Каліновського 1.000 козаків у Стеблеві і їх вирубило. Після того опанували поляки Правобережжя України й польські вельможі та шляхта почали туди знов напливати, ділити поміж себе землю та закріпчувати козацьке населення. Очевидно, це населення протиставилося тому й виступало до збройної розправи в поляках.

6. Гайдамаки.

Вперше назву "гайдамаків", прикладену до тих правобічних козаків, що виступили до збройної розправи з поляками, зустрічаємо в листі мазепинського наказного гетьмана Дмитра Горленка з Браслава, 2 травня 1713 до польського полковника Роговського. Ширше розвинули свої діяння гайдамаки в 1734 р., коли то вони дістали піддержку від запорожців, що вернулися на свої землі. Сумну ролю відіграв у гайдамацьких руках 1730 тих рр. козацький полковник Сава Чалий.

Чалий був полковником запорозької кінноти й тримався вірно гетьману Пилипа Орлика навіть тоді, коли запорожці відступили від останнього. Коли запорожці перейшли над царський протекторат, Чалий перейшов на службу до князя Четвертинського на Правобережжя і був сотником його надвірних козаків. Коли в 1734 р. поширився гайдамацький рух, Чалий пристав до гайдамаків. Провідником гайдамаків був придворний козак князя Любомирських Верлан; сисмагач його запорожців, яких оперативною базою був гард над Богом. Верлан заняв Званець і Броди; загони доходили до Львова. Запорожець Грива заняв Чигирин і Крижопіль. Успіхам гайдамаків сприяло розсварення між польським шляхтою - сторонниками Лещинського та Августа III. Продови 4-ох років /1734-38/ шли завзяті бої між польським військом та гайдамаками. До розгрому останніх причинився аж Чалий, що наприкінці 1738 р., не знати з яких причин, прибув до польського реґіментаря Маліньського й склав присягу на вірність польській республіці. Прийнятий на службу в ранзі полковника почав він негайно акцію проти своїх бувших побратимів запорожців і гайдамаків. Він проводив полком, у склад якого ввійшли ті гайдамаки, які покаялися за свої вчинки. Чалий зруйнував також запорозький гард над Бугом. За те збили його запорожці в його маєтку на Радво 1741 р. Остаточно розігнали, прислани на прохання Августа III російське військо, гайдамаків.

Друга фаза гайдамацького руху почалася в 1750 р. Тоді заняли гайдамаки Молви, Умань, Винницю, Летицїв і Хвастав та прямували на Польсья. Багато козаків з Лівобережжя брало участь; їх судили опісля в 1751 р. на суда в Ніжині. Безуспішність цього повстання завинили такі самі гайдамаки, що набрали здобичі розходилися по своїх домах.

Третя фаза гайдамацьких рухів була в 1768 р. керівниками цього діяння були: запорозький козак Максим Залізняк та ігумен Метронійського монастиря - Мелхиседек Значко-Яворський. Останній походив з Галичини, був спершу унїятим і вчився в підрочній школі в Золочеві. Залізняк походив з Медведівки, але перебував на Січі. Звідтам прибув на Правобережжя

де в 1767 р. й перебував у характері послушника в Мотрининському монастирі. Туди прибуло багато запорозьких козаків, головно наймитів в запорозьких хуторів; вони творили ядро Залізнякавого війська. З Мотрининського монастиря розпочав Залізник свої операції на Жаботин, Смілу, Черкаси, Корсунь, Канів, Богуслав, Лисянку й Умань. Останній налетав до Потоцьких. Сотник придвірних козаків Іван Гонта поміг гайдамакам здобути місто; після здобуття Умані 18 червня 1768 став Гонта уманським полковником і почав організувати окремих уманський полк.

Поляки знову вдалися за поміччю до Росії; російський полковник Гурев прибув на Правобережжя та запросив гайдамацьких провідників на бенкет. В часі бенкету зарядив Гурев облаву за гайдамаками; схоплено тоді 900 гайдамаків; з них 846 з Гонтою передав полякам. Останні немилосердно тортували й катували гайдамаків в Кодні коло Житомира і в Сербях на Поділлі. Залізняка й гайдамаків, що походили з Запоріжжя та Лівобережжя й Слобожанщини, судив російський суд. Останнім етапом гайдамацького руху була акція з-за річки Кодими - ватага Максима Тягуна в 1781-84. Гайдамаки Тягуна нападали на приналежні до Річипосполитої і Росії землі, знаходили співчуття поневоленої селянської людності й були врешті побиті російськими й турецькими військами.

7. Польські й московські знущання над українцями-уніятами.

Залізнякава Гайдамаччина, звана також колівщиною /від слова: "колоти"/, була реакцією на знущання польської шляхти над українським населенням. Саме в 1768 р. зав'язалася конфедерація польської шляхти в Варі на Поділлі для "рятування" польської Річипосполитої, але її акція обмежувалася тільки тортуванням і вбиванням на паль українського населення. Гайдамацьке повстання дало їм тільки притоку до мести над безборонним українським населенням. Хоча гайдамаки переслідували жорстко уніятів на Правобережжя, проте провідники конфедератів Красінський і Пулавський закидали в листі 13 липня 1769 до луцького уніятського єпископа Сильвестра Рудницького, уніятському духовенству співучасть у гайдамацьких виступах проти шляхти й жидів та грозили репресіями. Українські уніятські єрархи: львівський єпископ та адміністратор київської митрополії Лев Шенцицький, луцький, островський і євх рх Руси Рудницький та коєдатор і адміністратор володимирської єпархії й берестейський єпископ Антін Млодовський, зібрані у Львові, 27 липня 1769 запротестували проти таких наклепів й виказували, що багато уніятського духовенства на Правобережжя було помордоване саме гайдамаками.

Але цей протест уніятських єпископів не охоронив українського уніятського населення перед насильством і мордами польської шляхти. За наклепами в значній мірі жидів вимордувала польська шляхта продовж останнього 25-ліття існування польської колишньої Річипосполитої багато українських священників і селян. З другого боку люто мстилися на уніятах москалі, що ввійшли в межі Річипосполитої для "вдержання ладу й спокою". В історії українського мучеництва зазначився 1789 рік на Волині. Матеріяли з цієї мартирології зібрав архипресвітер луцької уніятської капітули Теодосій Бродович /† 1803/ у книзі, що появилася у Львові щойно в 1861 р. п.н. "Вид насильства над немлчною невинністю люто виконаного". /wzrostek przemocy na słaba niewinność tego wunartej/ Під притоком успокоєння нлібито повстання, яке мали вчинити волинські селяни, стягнули поляки на Волинь на весну 1789 р. коронні війська гейби для охорони zagrożених римокатоликів. Створена урядова комісія займалася довами на українців зацідозрених "у бунтах", осуджувано їх у тврмах у Луцьку, Дубні й інших містах, де вони гинули з голоду, інших вшано на шибеницях. Жертвами цих польських езекуцій були уніятські священники й селяни.

Тимто могилівський православний єпископ Юрій Кониський /1754-95/ звернувся до уніятів із закликом вертатися до православ'я й під опіку

російської царичі, адже вони не мають завдяки своїй унії з Римом ніякої опіки від польського уряду і є переслідувані ним не менше православних. Слід додати, що православні в тому часі менше дізнавали переслідувань від поляків, дарма, що вгаданий Кописький, як також слувський архимандрит Вактор Садовський різко виступав проти Польщі. Останній ув'язнений у 1789 був звільнений за інтервенцією російського уряду в 1792 р. й після другого розбору Польщі /1793/ став мінським архієпископом, відтак /1796/ чернігівським.

Автім випадки пониження уніятського духовенства польською шляхтою бували й давніше, навіть у часах єпископа Йосифа Шумлянського; в першому році приступлення львівської єпархії до унії на саме українське Різдво в 1701 р. наказ бобрецький староста Ян Данилович на церкву в Малих Дідушицях і велів виволікти звідтам і бити тамошнього священника Теодора, що саме відправляв богослуження. Знову ж від 1717 р. поширювався серед польської шляхти англійський "Проект на знищення Rusi", в якому трактовано уніятів нарівні з православними й проєктовано не перебиравчи заходами знести наш церковний обряд, тому що він є на переході польонізації українського населення.

Сам Бродович з приводу польських звірств над уніятами звертався до своїх земляків-одновірців такими словами: "Знай про це русине-уніяте, а проте назажди відсужений від користання в прав, свобод і привілеїв у цьому краю; що даремно висилешся, щоб виказати вірність, послух і твоє підданство, даремно на доказ святихочного видержання в унії віддаєшся в неволю і є готовий не тільки майно, але й життя страпити, бо не йняти-муть тобі віри ніколи! Твоя доля все сумна; поляк буде тебе переслідувати з тим упередженням, що ти прихильний москві, - москаль же те саме вчинить з того приводу, що ти уніят; і ти ж самі, що тебе в 1773 р. ув'язненого в неволі вирвали, будуть за якимбудь підозрінням /як це сталося в цьому році/ тебе в'язнити, й мучити та позбавлять життя, віддаючи тобі тільки ту справедливість, щоб ти зганув не від чужої, тільки від своєї домашньої руки. - Тому немає нічого певнішого від того, що між слов'янськими народами в Польщі триває якась вроджена ненависть, але що її тут вродити викликало, не легко збагнути, хіба те одне, що ти русине, хоч і уніят, проте ти є галуззю з того дерева, в котрого спезі доглянено є наперод отрує. Водай через квашений хліб належи до східньої церкви, а ти хоч і хочешся рівнятися з західньою. Це здасться твоїй граж непростимий і більший у сьвітлі, ніж первородний супроти бога, бо його ні хрещенням, ні поканням, ні з'єднанням, ні відмною багатьох твоїх давніх обрядів не загладим..."

"Волинська тривога" 1789 р. була одним з останніх мерзених подвигів коначчої в XVIII ст. шляхетської польської Річипосполитої; її другий розбір у 1793 р. позбавив її на користь Росії Правобережжя, Поділля, східньої Волині; східнього Полісся й середньої Білоруси. Третій розбір Польщі в 1795 р. пересунув російські границі над середній Буг і середній Німан, де вони сходилися з австрійськими й пруськими; вся Волинь, Полісся з Верестям, і Білорусь, Литва й латвійські Курляндія стали частинами царської імперії. Північно-західню смугу Підляшшя /Вілосток, Вільськ, Дорогичин/ зайняла в 1795 р. Прусія, південно-західню смугу Підляшшя між Вобіч Вуга разом з Холмином - Австрія, що ще при першому поділі Польщі в 1772 зайняла Галичину.

8. Західньо-українські землі.

Після розборів Польщі опинилися західньо-українські землі під австрійськими Габсбургами, що вже раніше заволоділи Карпатською Україною. Остання, як частина угорської держави мала перейти до Австрії вже після погрому мадярів турками під Могачем у 1526 р. Але турки окунували більшу частину угорської держави, під турецькою зверхністю сформувалося васальне князівство семигородське, до якого належала й українська Мармароцина /до 1733 р./, а деякі частини угорської, берегівської й землинської округ. До

Шаришини й Землинщини сягнув у 1619 р. семигородський князь Гавриїл Бетлен, в якого руках опинилася в 1622 р. майже вся Карпатська Україна. Після нього Юрій I Ракоцїй /1630-48/ та Юрій II Ракоцїй /1648-60/, союзник Богдана Хмельницького, володали Карпатською Україною. Останнього, після його безуспішного походу на Польщу, хотів турецький уряд позбавити престолу. Хоч він незабаром помер, турки пішли походом аж над верхню Тису, де боронилася перед ними споможена цісарем залюга хустського замку /1661/; очевидно, південні долинні волости Карпатської України були турками спустошені. В 1664 р. прийшло до замирення між цісарем і султаном. Карпатська Україна без Мармаронщини була призначена Габсбургам.

Та угорські магнати й шляхта почали в 1664 р. під проводом палатина Веселенія повстання проти цісаря під гаслом "за свободу", тому що вважали розташування цісарського війська порушенням своїх прав, гарантованих королівською Золотою Булою. На території Карпатської України протицісарським повстанням кермував у 1670-71 рр. Ференц I Ракоцїй, у 1678-91 рр. Ємерих Текелі, врешті в 1691-1711 рр. Ференц II Ракоцїй. Ці війни "за свободу" /магнатську!/ зруйнували Карпатську Україну, викликали голод і мор. Обезлюднення і спустошення країни змушували магнатів іти на руку закріпощеним селянам і давати їм полегші в панщині. Панщина в Карпатській Україні була менша ніж у Галичині, де панська своєволя змушувала українського селянина-кріпака робити стільки, скільки панові захотілося, ще й купувати в жида орендаря горілку та злісовані панські припаси. На Угорщині в половині XVI ст. визначено для селянина в одних комтетах 12, в інших 40 днів панщини в році, та признано, що комтетеська влада може давати дозвіл на перехід селянам від одного пана до другого. Проте селяни не були вдоволені своїм положенням і робили повстання.

Не зважаючи на державні кордони напливали на Карпатську Україну галицькі селяни, що втікали від польських панів. Ці галицькі приходні діставали без обмежень праці і наділи в доміняльних маєностях, тому що дозволу на перехід потребували тільки угорські селяни; але звичайно магнат чи управитель його маєностей, який потребував селянської робочої сили, не зважав навіть на те, коли приходив до нього втікач з маєности на терені Угорщини. Тому, що кожний новий селянин був звільнений від панщиняних повинностей і данин продовж 8 років, переходи селян були дуже часті. Некорисні з національного становища були не обмежені простором переходи селян; українські селяни заходили далеко в Угорщину й Семигород /аж над р. Ольту/: там у дальших поколіннях здебільша винародовлювалися.

Тому, що мадяри змагали за рівноправність з німцями по містах, ішли в цих змаганнях з міщанством інших національностей. З цього користали й українці, але з огляду на малу їх кількість не прийшло до української переваги в містах.

Магнатські війни "за свободу" вплинули на витворення в Карпатській Україні опришків. Галицький дослідник опришків Юліян Целевич уважає, що "опришки як і гайдамаки, це в очах народу борці за поневолення сільського руського народу, за потоптання людського достоїнства, нелицарі, що перейшли традиції знищеної й зруйнованої козаччини". Опришки рекрутувалися головно в гуцулів, не зважаючи на державні кордони; з Галичини, Карпатської України й Буковини. Назва "опришок" - значить розбійник, так само як по волооському "гуцул". Було два роди опришків: одні - звичайні розбійники, мабуть таких було більше, інші - местники за заподіяні панами селянам кривди. Рекрутувалися вони з утікачів від панщиняних робіт, як також з військових дезертирів. Саме з початками війни за магнатську "свободу" в'яжуться початки розбійництва на Карпатській Україні /1664/. Після відходу німецьких військ у 1686 р. розбійники й злодії "за світлого дня повиходили з своїх укриттів і виконували свою чорну роботу". Співпрацьували в цій роботі з ними й деякі пани, як пан Григорій з Довгого. Наприкінці XVII ст. крадежі з боку дезертирів так поширилися в Мармаронщині, що коло кожного села треба

було виставити шибеницю на злодіїв.

Але частина втікачів від панської й адміністраційної самоволі організувалася в неприступній гуцульській Чорногорі на те, щоб опісля мститися не тільки за свої, але й за кривди своїх однокровних братів — поневолених кріпаків. Це були ідейні опришки, що мстилися на панах, їх економах та жидях-орендарях та з своєї здобичі давали допомогу бідній голоті. Цим своїм діянням вподібнолися опришки до запорозьких козаків і стали в очах простолюддя його местниками. За це ставився український поневолений народ до опришків з подивом і симпатією, багато їм вибачав, коли зайшла потреба їх переховувати та годувати і в піснях оспівував їх подвиги; від Чорногори називано опришків у народних піснях також "чорними хлопцями". Осередок опришків був у Чорногорі недалеко Рахова /Карпатська Україна/, але область їх діяння не обмежувалася тогочасними державними кордонами: Угорщини, Польщі, Молдавії й Семигороду; опришки рекрутувалися й діяли на терені Мармарошини й сумежних з нею приналежних до Угорщини округів Карпатської України, галицького Покуття й Буковини в області широчезних полонин, непролазних пралісів, недоступних скель і глибоких затишних печер.

Першим ватажком опришків, якого ім'я перейшло до історії, був Іван Пискливий, родом з Добгопілля над Черемошем, у 1703 р. Після нього згадуються ватажки Іван Панчинин, Лесько, Пінта, Сокол, Бодій і Маханець. Найславнішим був Олекса Довбушук, родом з Печеніжина, що перейшов до народної традиції під прізвиськом "Довбуш". Він діяв у 1738-45 рр. мав своє сховище в безлюдному ярі під Чорногорою, що від нього зветься тепер Довбушанкою, й був пострахом для жидів, купців і багатих економів; бідаків спомігав грошми, навіть він із своїми 30 опришками мав справити дзвони для рахівської церкви. Згинув Довбуш 24 серпня 1745 р. від кулі свого товариша, якому він заподіяв кривду, а не за либодів, як це подає народна пісня. Після Довбуша були ватажки Василь Баурак і Іван Бойчук. Після 1762 р. немає вісток про діяння опришків, але з того, що станицявські вірмени хотіли в 1770 р. виемігрувати, тому що через напади в часі подорожі не могли вести торгівлі з Угорщиною і Молдавією, виходить, що опришки ще такі тоді діяли; в Мармарошині мала влада ще клопоти з опришками ще в часах Йосифа II /1780-90/.

Поширена по Карпатській Україні, Галичині й Буковині народна творчість про опришків була своєрідною ознакою свідомості народної спільноти серед простолюддя на розмежуванні кордонами західно-українських земель. У вересні 1774 завершилося об'єднання українських земель Прикарпаття під австрійською владою. Саме тоді зайняли австрійські війська від турецького васала — Волощини північно-західну частину Молдавії, якій надано українську назву Буковини. Хліборобське населення Буковини складалося з бояр-великих землевласників, вільних селян і підданих. Хлібороби на боярських і монастирських землях робили панщину, яку від 1766 р. нормувала "Золота грамота" вояводи Гіки на 12 днів у році та на чині 1/10 плодів. Під вірсісповідним оглядом українське населення Буковини залишилося православним і цим різнилося від своїх галицьких і карпато-українських братів.

9. Культурні течії.

Вже в XVIII ст. можна доглянути культурні течії, що в добу українського національного відродження витиснули своє пятно на різних питоменностях східних і західних українців. Східні українці вишколювали кадри своєї інтелігенції в початках XVIII ст. в київській Могилянській Академії, що ще раз дійшла до розквіту за митрополита Рафаїла Заборовського /1731-47/, відтак в її філіялах у Чернигові /1700/, в Харкові /1726/, і в Переяславі /1730/. Але замість церковно-слов'янської й латинської мов здобуває чимраз більші права російська мова. Застарілість "схоластичної науки" веліла молоді шукати собі інших джерел, щоб зблизитися до нових течій, й тому замогнїша молодь виїздила на студії або до Німеччини,

абс до Петербурга чи Москви. Цей виїзд закордон давав молоді світогляд з широким горизонтом.

Не так було в західньо-українських землях; там культурно-освітня праця була в руках василіян, що старалися себе якнайбільше зблизити до римокатолицького світу. Все, що походило від римської церкви було сприймане беззастережень. У такому дусі були ведені василіянські школи, що виховували молодь по єзуїтському зразку. Світське духовенство було проти латинських впливів до східнього обряду й переперло свої думки на замостейському соборі 1720 р., але в практиці йшло по-старому. Уніятські митрополити другої половини XVIII ст. Филип Володкович /1762-1778/, Ясон Смогошевський /1780-1786/ і Теодосій Ростоцький /1788-94/ мріяли як польські патріоти про стілець у сенаті.

Львівська ставропігія витрачувала свою енергію на боротьбу з львівськими владиками перед папським двором. Тому впала її культурна діяльність. Центром уніятського видавничого руху стала в 1751-94 рр. василіянська друкарня в Почаєві. Її видання виказувть чимраз більший зворот до українського народного слова, що заповідало побіду української національної етиці серед уніятів. Серед західньо-українських уніятів-інтелігентів у протиставленні до східних православних був звужений світогляд, не поривчастий, але за те цей світогляд позбавлений широким летів, завертав інтелігенцію до свого народу. Тимто серед західньо-українських уніятів не міг знайти тривкого для себе ґрунту католицький космополітизм.

Двім чуже поле діяльності було зачнене перед західньо-українською інтелігенцією, підчас коли підпорядковання київської православної митрополії московському патріархові /1685/, зниження її до архієпископства /1722-45/ й московщенні Могиллянської Академії вели до уніфікації України з Росією, в якій був широкий обліг на культурному полі. Постійна еміґрація українських культурних сил на Московщину й вигляди широкої там діяльності поривали в жадучими поривами інтелігенцію, що залишала ряди праці "на чужині при чужій роботі", свою батьківщину облогом.

Хоч як різкі різниці були між східною православною інтелігенцією та західньою уніятською, то всетаки знаменна для XVIII ст. форма бароки в літературі й мистецтві обхопила оба культурно-видавничі від себе українські світи.

Стор. 3,	6	рядок згори надруковано:	"грецького"м.о.	гадяцького
" 3,	7	" "	"	прац
" 3,	8	" "	"	праці
" 3,	30	" "	"	Макотіна
" 3,	20	" "	"	історії
" 3,	19	" здолу	"	Мазепи
" 3,	14	" "	"	філософічного
" 3,	4	" "	"	справа
" 4,	1	" "	"	потрібно, інші
" 5,	12	" згори	"	загально
" 5,	17	" здолу	"	відризана
" 5,	15	" "	"	Падунаві
" 6,	9	" згори	"	та
" 6,	27	" "	"	степовійполосі
" 6,	19	" здолу	"	Московщині
" 7,	12	" згори	"	часі також
" 7,	13	" "	"	татри
" 7,	14	" "	"	Тим толегко
" 7,	17	" "	"	Кестутович
" 7,	17	" "	"	Витвота
" 7,	24	" "	"	князь
" 7,	7	" здолу	"	меже
" 9,	22	" згори	"	Кримський
" 9,	23	" здолу	"	унші
" 10,	28	" "	"	корчими
" 10,	11	" "	"	ришів
" 11,	20	" згори	"	військом
" 11,	25	" "	"	вишневецького
" 11,	29	" здолу	"	татарми
" 11,	24	" "	"	цого
" 12,	25	" згори	"	низу
" 12,	22	" здолу	"	визначний
" 12,	18	" "	"	том
" 13,	4	" згори	"	південно
" 13,	10	" "	"	серд
" 13,	12	" "	"	підкові
" 13,	13	" "	"	Молдавій
" 13,	15	" "	"	петрило
" 13,	15	" здолу	"	рішів
" 13,	7	" "	"	завернуули
" 14,	21	" згори	"	гтгподар
" 14,	28-27	" здолу	"	суперечно
" 14,	18	" "	"	виявив себе зго-
" 14,	17	" "	"	дом у 1590-их
" 14,	19	" "	"	рр. останній
" 15,	3	" "	"	себе згодом у
" 16,	16	" згори між словами	"	1590-их рр.
" 16,	22	" здолу надрук.	"	волость
" 16,	14	" "	"	Баршпіль
" 16,	13	" "	"	визначений
" 17,	3	" згори	"	але пропала
" 17,	15	" "	"	але пропала
" 17,	25	" "	"	"маєтності великого"
" 17,	26	" "	"	пропущено
" 17,	12	" здолу	"	"гетьмана"
" 17,	5	" "	"	львівське
" 17,	3	" згори	"	життя
" 17,	15	" "	"	житті
" 17,	25	" "	"	У відчиненій во-
" 17,	26	" "	"	сени 1586 р.,
" 17,	12	" здолу	"	У відчиненій во-
" 17,	5	" "	"	сени 1586 р. школі
" 17,	3	" згори	"	основано
" 17,	15	" "	"	і
" 17,	25	" "	"	власнк
" 17,	26	" "	"	власну
" 17,	12	" здолу	"	вирівняти
" 17,	5	" "	"	герберст
" 17,	3	" згори	"	герберст
" 17,	15	" "	"	й, заслужений
" 17,	25	" "	"	й заслужений
" 17,	12	" здолу	"	Купуючі
" 17,	5	" "	"	Купуючі

Стр.	Рядок	Згорі	Надрук.	1933	мас	бути	прізви
18,	7	"	"	"	"	"	календар
18,	25	"	"	"	"	"	зарядив
18,	15	"	здолу	"	"	"	Онисифора
18,	14	"	"	"	"	"	прівілею
19,	9	"	згори	"	"	"	Діонісієм
20,	15	"	здолу	"	"	"	львівського
21,	23	"	згори	"	"	"	Але навіть
23,	23	"	здолу	"	"	"	1622
23,	20	"	"	"	"	"	під покровом
23,	5	"	"	"	"	"	Това
23,	2	"	"	"	"	"	Білій
24,	18	"	згори	"	"	"	львівську
24,	25	"	"	"	"	"	Іов
24,	24	"	здолу	"	"	"	двох
24,	11	"	"	"	"	"	уніяти православним уніятм православними
24,	2	"	"	"	"	"	Релігіна
25,	3	"	згори	"	"	"	половин
25,	5	"	"	"	"	"	І... Велемин
25,	16	"	"	"	"	"	повинуватися
25,	18	"	"	"	"	"	і
25,	20	"	"	"	"	"	пропаганду
25,	7	"	здолу	"	"	"	Бреславщини
26,	21	"	згори	"	"	"	архимандрит
26,	22	"	"	"	"	"	Борницького
26,	3	"	здолу	"	"	"	могила
27,	2	"	згори	"	"	"	серед
27,	14	"	здолу	"	"	"	Смоленську
27,	2	"	"	"	"	"	митрополит
28,	8	"	"	"	"	"	духовні
29,	5	"	згори	"	"	"	могилян-ського
29,	21	"	здолу	"	"	"	й
29,	12	"	"	"	"	"	релігії
30,	27	"	"	"	"	"	гордами
30,	9	"	"	"	"	"	досять
31,	2	"	"	"	"	"	розумілися
34,	1	"	згори	"	"	"	відомо
34,	30	"	"	"	"	"	між словами "невеликі військові" пропущено "польські"
34,	4	"	здолу надрук.	"	"	"	під
34,	2	"	"	"	"	"	скромний
35,	1	"	згори	"	"	"	козацько-
36,	8	"	здолу	"	"	"	видержали
37,	24	"	"	"	"	"	стілки
37,	10	"	"	"	"	"	від
40,	8	"	згори	"	"	"	після слова "найближчого" пропущено "дорадника"
40,	12	"	"	"	"	"	таких
40,	19	"	"	"	"	"	православних
40,	24	"	здолу	"	"	"	полях
41,	12	"	"	"	"	"	між словами "короля Яна" пропущено: "короля. На заповнення нововибраного короля Яна..."
41,	7	"	"	"	"	"	надрук. професорами
42,	20	"	"	"	"	"	Лоявом
43,	7	"	згори	"	"	"	пророгуючи
43,	10	"	"	"	"	"	Збаражем
43,	30	"	здолу	"	"	"	відтинку незвичайно
45,	27	"	згори	"	"	"	ситуацією
47,	14	"	"	"	"	"	запорожцями
47,	26	"	здолу	"	"	"	слободи
47,	3	"	"	"	"	"	хоругов
47,	1	"	"	"	"	"	злучено
48,	12	"	згори	"	"	"	повної

Стор.	49,	8	рядок згори надрук.	здогадувались	має бути здогадувались-
"	49,	16	" "	"	їх
"	49,	24	" здолу "	"	вдерже-ння
"	49,	12	" "	"	просив
"	50,	29	" згори "	"	старшина
"	50,	12	" здолу "	"	промовляв
"	51,	25	" згори "	"	хлопом
"	52,	20	" "	"	Потри
"	53,	16	" "	"	вас
"	54,	13	" "	"	Коасне
"	55,	15	" здолу між словами "міщанам ... вільності" нечитко	відбито "залізні"	
"	55,	11	" "	надрук.	кутеїнськими
"	56,	32	" "	після слова "силу" пропущено "саме коштом козацької сили"	
"	56,	26	" "	надрук.	було
"	57,	21	" "	"	предявили
"	59,	5	" згори "	"	вічний
"	60,	1	" здолу між словами "війська коней" пропущено "і"		
"	61,	23	" "	надрук.	браславському
"	61,	5	" "	"	Гардовен
"	62,	28	" "	"	Про те
"	62,	13	" "	"	/Богун/
"	63,	13	" згори "	"	Гетаборга
"	64,	9	" здолу "	"	поволоцький
"	65,	8	" згори "	"	улади
"	65,	11	" "	"	поплашувало
"	65,	11	" "	"	великих
"	65,	13	" "	"	почав
"	65,	29	" "	після "1657 р." вставити "серед козаків"	
"	65,	17	" здолу надрук.	придніпрянщини	Придніпрянщина
"	65,	2	" "	"	низ
"	65,	11	" згори "	"	Хмельниччини
"	66,	1	" здолу "	"	Хмельниччини
"	67,	18	" згори "	"	Желябужським
"	67,	19	" "	"	межибожжя
"	67,	14	" здолу після "Виговський" пропустити "у"		
"	68,	4	" згори надрук.	Нікін	Кікін
"	68,	16	" "	"	Нікінові
"	68,	26	" здолу "	"	Єрмич
"	69,	20	" "	"	Ромодановський
"	69,	8	" "	після слова "запевненням" пропущено: "вірності цареві; тимто він по-приятельськи	
"	70,	18	" згори надрук.	не приїхав	приїхав
"	70,	30	" здолу "	"	на
"	70,	22	" "	"	запоріжжя
"	70,	25-26	" "	"	гетьманських
"	70,	18	" "	"	уряд, про
"	71,	14	" згори "	"	Полтавині
"	71,	25	" "	"	нема
"	71,	5	" здолу слід справити так: "Правда, можна признати слухність"		
"	72,	15	" згори надрук.	Ханенко	Ханенка
"	73,	25	" "	"	Лохвиччині
"	73,	29	" здолу "	"	Петроша
"	73,	28	" "	"	підданого
"	73,	8	" "	"	сама
"	76,	9	" "	"	поволоцьким
"	77,	26	" "	"	говорить
"	77,	21-20	" "	"	непристоних слідів
"	77,	18	" "	"	претав
"	77,	13	" "	"	шою
"	77,	13	" "	"	іншою

Стор.	79,	4	рядок	згори	надрук.	перзъким	має	бути	царським
"	80,	7	"	"	"	Карці			Корці
"	80,	20	"	"	"	Степень			Степань
"	82,	2	"	"	"	лотовське			литовське
"	83,	19	"	"	"	настали			не стали
"	83,	22	"	"	"	країна			країне
"	83,	25	"	"	"	1658			1659
"	83,	25	"	здолу	"	браславському			браславському
"	83,	9	"	"	"	трьох інших			трьох і інших
"	84,	32	"	"	"	пропустити "тоді"			
"	85,	23	"	згори	"	Трубицьким			Трубецьким
"	85,	23	"	здолу	"	перд			перед
"	86,	17	"	згори	"	не брало			набрало
"	88,	4	"	здолу	"	бартчиками			братчиками
"	89,	27	"	"	"	залишилася			залишилося
"	89,	23	"	"	"	москофільська			москвофільська
"	89,	17	"	"	"	правду			кривду
"	89,	2	"	"	"	солдатів багато			багато солдатів
"	90,	28	"	"	"	Брюховецький			Брюховецьким
"	90,	26	"	"	"	після "працювати"	дати	знак "	
"	90,	9	"	"	"	вибраного			вибранця
"	91,	18	"	"	"	зна			знає
"	92,	10	"	згори	"	чевся			чавса
"	93,	18	"	здолу	"	до			на
"	94,	11	"	згори	"	змінився			зміцнився
"	94,	30	"	здолу	"	вже			все
"	95,	5	"	згори	"	до			по
"	95,	15	"	"	"	бічним			з лівобічним
"	95,	22	"	"	"	Моршина			Морштина
"	95,	25	"	"	"	оснувалися			основувалися

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ВСТУП

3-4

- I. ПОЧАТКИ Й РОЗВИТОК КОЗАЦТВА. - Українські степовики в княжій добі. Назва "козак". Спроби колонізації придніпрянського степу в початках XV ст. і нездарність польсько-литовських володарів супроти татарських нападів наприкінці того самого століття. Перші вістки про сутички козаків з татарами. Унімі козацькі гетьмани в XVI ст. Байда й початки запорозької Січі. Польські реформи для козаків. Молдавські походи козаків у XVI ст. Козаки й українські вельможі в останніх десятиліттях XVI ст. 5-15
- II. ПЕРІОД РЕЛІГІЙНОЇ БОРОТЬБИ НА УКРАЇНІ. - Культурний рух на Україні й Білорусі в XVI ст. Пропаганда церковної унії. Побут східних патріархів на Україні. Сатіє еп. Балабана. Берестейська унія. Опіка кн. Костянтина-Василя Острозького над православними. Перші виступи козаків в обороні православної церкви. Козацька опіка над культурною діяльністю православних у Києві. Відновлення київської православної митрополії. Спроби уніятсько-православного порозуміння. Проект київського патріархату. Культурна діяльність митр. Могили. Православна інтелігенція й козаки. Від Солониці до Старця. Козаччина в періоді релігійної боротьби. 15-37
- III. КОЗАЦЬКА ГЕТЬМАНЩИНА В БІГАЛЛЯХ ЗА САМОСТІЙНІСТЬ УКРАЇНИ. Богдан Хмельницький перед повстанням. Перемоги Хмельницького над поляками. Спроби Союзу з олдавією та дальші війни з Польщею. Взаємини і злука з Московщиною. Візна з Польщею, приязні відносини з Семигородом, Швецією й Туреччиною та московська "спіка". Перший польсько-український союз /1655-57/. Держава Богдана Хмельницького. Розрив з Московщиною й злука з Польщею. Руїна. Занепад укр. прав. церкви і поширення унії в Зах. Україні. Гетьманщина і Запоріжжя від Руїни до протимосковського зриву. Відродження козацтва на правобережжі і його прилучення до Гетьманщини. Зв'язки Мазепи з королями польським Станіславом Лещинським і шведським Карлом XII. Зрив Мазепи з Москвою. Мазепинська еміграція. 37-157.
- IV. СУДБИ КОЗАЦЬКОЇ УКРАЇНИ. Обмежування автономії Гетьманщини та її знесення. Знесення слобідської козащини. Воззавлуцька Запорозька Січ /1734-1775/. Запорозька еміграція. Доля козацтва на правобережжі. Гайдамаки. Польські й московські знущання над українцями угілками. Західньо-українські землі. Культурні течії 158-176
- ПОПРАВКА ПО ПИТАННЯМ 177-180

